

מצגת הנכבה במרחב

מצגת זו מכילה סדרה של צילומים עכשוויים של מקומות פלסטיניים שנהרסו בנכבה. הצילומים נבחרו כמייצגים של דפוסי מחיקה שונים של החברה הפלסטינית והם מייצגים תמונות מוכרות לתלמיד הישראלי מהנוף הסובב אותו. הטקסט שלהלן מכיל שאלות, רעיונות ומידע על דפוסי המחיקה ועל המקומות השונים. הטקסט הוא הצעה כיצד להשתמש במצגת בכיתה. הטקסט המודגש הוא הטקסט שמופיע על גבי השקופית - שאר הטקסט הוא ההצעה שלנו לאפשרויות שונות להעברת השיעור בכיתה. ניתן לראות את הטקסט הזה גם בקובץ של המצגת בתצוגה של "עמוד הערות". הרחבה והסברים נוספים נמצאים גם ברציונל הפדגוגי של יחידה 2.

להכיר את הנכבה - הנכבה במרחב

שקופית 1.

מהי הנכבה?

שקופית 2.

לפני מעבר לשקופית הבאה, כדאי לשאול את הכיתה: מהי הנכבה? האם מישהו שמע על הנכבה לפני כן? איך אתם מרגישים כשאתם שומעים את המילה הזו, את המושג הזה?

מהי הנכבה?

שקופית 3.

"נכבה" היא מילה בערבית שפירושה "אסון גדול" או "קטסטרופה" (كَبَّة). היא מתייחסת להרס רוב היישובים הפלסטיניים ב-1948 שהתקיימו בשטח עליו הוקמה מדינת ישראל ולהפיכת תושביהם לפליטים. למעלה מימין: תצלום של היישוב קבוצת יבנה ב-1943. משמאל: מפה מ-1946 של "קרן הקיבוץ הדיתי" המציגה את היישובים היהודיים באזור יבנה. למטה: תצלום מ-1991 של שרידי המסגד של יבנה, יישוב פלסטיני שנחרב בנכבה. לצדו קטע ממפת פלסטין משנת 1941 המציינת את היישוב. הנכבה עברה על החברה הפלסטינית כולה. היא החלה בשטח שעליו קמה מדינת ישראל, שגבולו עבר בקו הירוק. המושג "נכסה" משמעותו "אסון קטן", והוא מתייחס לאירועי 1967 ("מלחמת ששת הימים"). הנכבה היא אירוע מכונן בהיסטוריה של פלסטין וישראל. בעוד שרוב היהודים בארץ אינם מכירים את המושג, עבור הפלסטינים הוא מרכיב מרכזי בזהותם הקולקטיבית. למרות שישראלים לא מכירים את הנכבה, העדרותה/נוכחותה (כפי שנראה בהמשך) מבנה את הזהות של החברה הישראלית ואת המציאות שלנו. מכאן, שהכרת הנכבה משמעה גם להכיר את הזהות שלנו כישראלים-יהודים טוב יותר. במצגת זו נבחן את אירועי 1948 בצורה ביקורתית, שאינה מחויבת לנקודת המבט הישראלית הרווחת בלבד. מה אפשר ללמוד כשמסתכלים על התמונות בשקופית זו? בתמונה למעלה רואים התחלה של יישוב חדש, בתים ואוהלים שניתן לזהות כשייכים לראשית ההתיישבות הציונית. מהזווית שממנה צולמה התמונה נראה כי אין ערבים במרחב המצולם. התמונה אינה מתייחסת כלל ליישוב הערבי יבנה שהיה בסמוך לאזור המצולם (לכך יש עדויות בתמונה ובמפה למטה) - יש בה רק בנייה וקיום יהודיים-ציוניים. זו הדרך שבה אנו בדרך כלל רואים את הארץ - כארץ שהייתה נקייה, ריקה - ארץ ללא עם, לעם ללא ארץ - בעוד שלמעשה חיה כאן חברה פלסטינית גדולה שקיימה חיים פלסטיניים עשירים.

מפגש

שקופית 4.

איך אנחנו פוגשים את הנכבה? יש מקומות שבהם אנו נתקלים בנכבה גם אם איננו מודעים לה. גלויה. נופשים בחוף פארק אכזיב; ברקע שרידי הכפר א-זיב. (צילום: ורנר בראון, ירושלים)

ישנם מקומות רבים בנוף סביבנו שבהם נוכחים עקבות הנכבה, גם אם איננו מודעים להם. התמונות שנראה מעידות על אופני ההדרה והמחיקה של החיים הפלסטיניים שהיו במרחב מסביבנו.

מפגש

שקופית 5

בית בשכונת מנשיה שבעיר יאפא. כיום: מוזיאון האצ"ל בתל-אביב-יפו (2008, צילום: עמיה גלילי) כדאי לפתוח בשאלה: מה אתם רואים בתמונה? אילו מסרים מועברים דרך האדריכלות של הבית הזה? שכונת מנשיה הייתה שכונה פלסטינית של יפו, לאורך חוף הים, שנבנתה בשנות ה-70 של המאה ה-19. במקביל לבניית נווה צדק. עד 1948, גם פלסטינים גרו בנווה צדק וגם יהודים גרו במנשיה. הרס השכונה החל עם כיבושה ב-1948 ונמשך עד שנות השבעים. מתוכה הושאר בית אחד (בתמונה), תחנת הרכבת של יפו ומסגד חסן בק. הבית הפך למוזיאון האצ"ל, הארגון שהיה אחראי לכיבוש יפו ב-1948. בניית המוזיאון השאירה רק את חלקו התחתון של המבנה הפלסטיני ועליו נבנה מבנה זכוכית שחורה מרובע. המבנה נראה בברור מקו החוף, הן מתל-אביב והן מיפו, ונראה שנועד לסמן ולהבליט את הנוכחות והכיבוש הישראלי על גבי הבית הפלסטיני והחיים הפלסטיניים שהיו בו. אין שום ציון במוזיאון או מחוצה לו שמסביר של מי היה הבית, או על השכונה שהבית היה חלק ממנה. בתהליך מחיקת הנוף והחיים הפלסטיניים שהיו פה עד 1948, היו מבנים שהושארו על כנם, ורבים אחרים שנהרסו. בתמונות הבאות נראה דוגמאות נוספות.

מפגש

שקופית 6

מסגד בכפר ואדי הונין. כיום בית כנסת באזור נס ציונה (1987, צילום: ראפי סאפיה)

- כיצד מזהים שזה מסגד?

אפשר לראות את הסממנים הארכיטקטוניים ששימשו אדריכלות מוסלמית באזור: כיפה מעל המבנה וחלונות בצורת קשתות. זוהי אינה תופעה ייחודית, מקומות קדושים עברו ידיים ודתות בתקופות שונות בהיסטוריה במקומות שונים בעולם. דוגמה נוספת קיימת ביהוד, שם המסגד של הכפר אליהודיה (אלעבאסיה) הפך לבית כנסת. אך לא רק בתי תפילה שינו את דתם, אלא גם קברים. במקומות שונים בארץ, קברים שסומנו כקברי רבנים יהודים הם בעצם קברים של שיח"ם מוסלמים.

מתוך ריאיון עם יעקב אביגד, איש לח"י בעבר וכיום מרצה להיסטוריה של ארץ ישראל במכללה האקדמית לחינוך "אחוזה": "בואו אספר לכם סיפור: כששלמה זלמן כהנא היה מנכ"ל משרד הדתות בראשית שנות השישים, הוא לקח אותי ואת ישראל ליפל, האחראי על המקומות הקדושים במשרד, ועוד בחור ממאה שערים, ונסענו לאתר קברי צדיקים ואמוראים בגליל. חלק מקברי שיח' שמצאנו ברחבי הגליל התחתון והעליון, הפכנו ליהודיים. קצת גם המצאנו... העיקר שיהיה שם שלט בעברית בסביבה מאוכלסת ערבים" (נווה ויוגב, 2002, עמ' 112)

הכפר ואדי הונין היה ממוקם על הכביש הראשי בין יאפא (יפו) לאללד (לוד). הוא מנה 1,880 תושבי מוסלמים ב-1948. בשנת 1888 קנו יהודים חלק מאדמות ואדי הונין והקימו את המושבה נס ציונה, שמוקמה מעבר לכביש של מרכז הכפר. מתחילת המאה ה-20, נטיעת מטעי הדורים בנס ציונה ובוואדי הונין הובילו להתפתחות מואצת של האזור. וליד ח'אלדי (Khalidi, 1992) מספר שחקלאי נס ציונה העסיקו עובדים לא-יהודים, מדיניות שהובילה לביקורת עליהם מצד המנהיגות הציונית. עוד הוא מציין שאזור זה היה המקום היחידי בפלסטין שהיה מעורב, ושבו חיו ציונים ופלסטינים סמוך מאוד זה לצד זה.

ח'אלדי סבור שהטבח בדיר יאסין (ליד ירושלים) שהתרחש בתחילת אפריל, או איומי "ההגנה" להתקפה על הכפר כחלק מכיתור יפו, היו הגורמים הישירים לעזיבת התושבים בשבעה-עשר באפריל 1948.

מפגש

שקופית 7

בית ספר הכפר כויכאת. כיום מועדון הנוער של קיבוץ בית העמק (2008, צילום: רנין ג'רייס)

מבנים פלסטינים רבים ששימשו את הפלסטינים כבתי מגורים, מבני ציבור או אחרים, לא נהרסו לאחר הנכבה. חלקם ניצלו מהרס בשל היותם מרשימים ויפים, חלקם מפני שהיו מתאימים לצורכי התושבים היהודים. כיום הם משמשים למטרות מגוונות. ברוב המקרים אין אנו יודעים מה היו ושל מי הם, והם הפכו לחלק אינטגרלי מהמרחב שאנו מכירים. בתמונה זו אנו רואים בית שהיה מבנה בית הספר של הכפר כויכאת, ואשר משמש כיום כמועדון בקיבוץ בית העמק, ליד נהריה.

הכפר כויכאת היה כפר בן 4,733 תושבים, ובו בית ספר יסודי, מסגד ואתר קדוש לדרוזים. בשל קרבתו לעיר עכא (עכו), יכלו התושבים ליהנות ממערכת החינוך, הרפואה והמסחר של העיר. אדמותיו נחשבו כפוריות ביותר במחוז, וגידולו העיקריים היו תבואה, זיתים ואבטיחים. בנוסף היו לאנשי הכפר משק חי ומחלבה. ההתקפה היהודית הגדולה הראשונה על הכפר הייתה באחד-עשר ביוני 1948, ממש לפני ההפוגה הראשונה. ההתקפה נהדפה על-ידי כוחות פלסטיניים מקומיים. במהלך ההפוגה הגיעו לכפר נציגים של צבא ההצלה הערבי וביקשו מהתושבים לא לפנות את הנשים והילדים מהכפר, על מנת לעודד את הלוחמים להילחם טוב יותר. בתשעה ביולי, יום סיום ההפוגה, הגיעו לכפר ערבים ששיתפו פעולה עם הכוחות היהודים, וביקשו מראש הכפר להיכנע. הוא סירב. באותו לילה החל "מבצע דקל", וכויכאת מצאה עצמה תחת התקפה ארטילרית כבדה. "התעוררנו למשמע רעש שכמוהו לא שמענו מעודנו, פגזים התפוצצו [...], הכפר כולו היה אחוז בהלה [...], נשים צרחו, ילדים בכו [...], רוב אנשי הכפר נמלטו כשהם לבושים פיז'מות. אשתו של קאסם אחמד סעיד ברחת כשהיא חובקת בין זרועותיה כר, במקום את ילדה." (בתוך מוריס, 1991, עמ' 267). שני פלסטינים נהרגו ושניים נפצעו. תושבים רבים עזבו ורבים מצאו מחסה בכפר אבו סנאן ובכפר יסיף, שנכנעו מאוחר יותר. כויכאת נכבשה והכוחות הערביים נסוגו לגבעה סמוכה, שם חיכו ארבעה ימים לתגבורת מצבא ההצלה, שלא הגיעה. בימים הראשונים אחרי כיבוש הכפר היו הנשים חוזרות לעתים קרובות לאסוף אוכל ובגדים. על אדמות הכפר הוקם ב-1949 קיבוץ בית העמק. על בית הקברות ניטעו עצי אורן ואקליפטוס.

מפגש

שקופית 8

המסגד המרכזי של מג'דל, כיום גלריות ומוזיאון העיר אשקלון

- איפה צולמה התמונה הזו?

כדאי לאפשר לתלמידים להעלות מספר ניחושים לגבי מיקום החנות בארץ, והם יוכלו לזהות את דפוס המחיקה שעליו מעידה התמונה. במקרים מסוימים השאירה מדינת ישראל מסגדים של כפרים פלסטיניים על כנם, וכיום הם משמשים כמרכזי תיירות ואמנות. ניתן לראות זאת למשל בקיסריה ובצפת.

בעיר הפלסטינית מג'דל היו ב-1948 כ-11 אלף תושבים. בעיר היו פרדסים וגינות רבות, והיא הייתה מפורסמת בתעשיית הטקסטיל הענפה שלה. באוקטובר 1948 הגיעו לעיר אלפי פליטים מיישובים אחרים, והשתכנו ברחובות, בבניינים הציבוריים ובפרדסים. מאמצע החודש הפגזו צה"ל את העיר, וחיילי הצבא המצרי ששכנו בה ותושבים רבים עזבו. בארבעה בנובמבר נכנס צה"ל לעיר וכבש אותה.

בעיר נותרו כ-1,500 תושבים, בעיקר זקנים, נשים וילדים, ועם הגעת פליטים נוספים מהסביבה הלך וגדל מספר שוכני העיר. מרגע הכיבוש הופעל על התושבים לחץ רב לעזוב את העיר, בעיקר בשל הרצון שלא להשאיר עיר ערבית בקרבת הגבול, כדי למנוע "הסתננויות" ובשל שיקולים דמוגרפיים (הרצון בפחות ערבים בתחומי מדינת ישראל). מצב התושבים הפלסטינים הידרדר: הניתוק מקרוביהם שהגיעו לרצועת עזה ומהעולם הערבי, גידורם מאחורי גדרות תיל ותחת ממשל צבאי כבד, העוני, הדיכוי, ההשפלות וההגבלות שהוטלו על תושבי מג'דל הפלסטינים - כל אלה הובילו לייאוש הולך וגובר. הגירוש לעזה התבצע על-ידי צה"ל, באישורו של שר הביטחון וראש הממשלה בן גוריון. ישראל הפעילה על הקהילה הפלסטינית בעיר מערך לחצים ושכנועים לעזוב, שכלל שכנוע מדלת לדלת, "תעמולת לחש" שליכתה פחדים, איומים, רמזים לעזוב את העיר ופגיעה בהקצבות המזון. כשכל אלו לא הועילו דיים, הגביר צה"ל את הלחץ וזים מעצרים, ביקורי פתע ליליים, ירי מפוזר ואיומים ישירים. אלו הובילו לגירוש כפוי ורשמי, שהתבצע על-ידי משאיות של צה"ל שהעבירו את התושבים במשלוחים מיוני 1950 במשך מספר חודשים. הגירוש והאמצעים שהובילו לו הוסתרו ממשלת ישראל, מהעיתונות הישראלית ומהציבור בכלל. לציבור הישראלי ולגורמים בינלאומיים נאמר כי הגירוש בוצע בהסכמה, ולכן גם ההתנגדות המועטה אליו (למשל של ה"הסתדרות") החלה רק בשלב מתקדם מאוד של הגירוש, בזמן שבו רוב תושבי מג'דל כבר היו בעזה.

מפגש

שקופית 9

בית משפחת אבו כחיל בכפר שיח' מְנַס. כיום: מועדון הסגל באוניברסיטת תל-אביב ואולם אירועים (2008, צילום: טליה פריד)

בתמונה זו אנו רואים את בית משפחת אבו כחיל מהכפר שיח' מְנַס, שעל חלק מאדמותיו נבנתה מאוחר יותר אוניברסיטת תל-אביב. בית זה משמש כיום כמועדון הסגל של האוניברסיטה ומארח אירועים רבים. הוא ידוע בשם "הבית הירוק".

הכפר שיח' מְנַס שכן כשמונה קילומטרים צפונית ליפו. ב-1948 חיו בו כ-2,240 איש והיו בו שני בתי ספר יסודיים - לבנים ולבנות. רוב תושבי הכפר עסקו בחקלאות, ובעלותם היו אדמות רבות שהשתרעו על 11 אלף דונם של פרדסים, בננות, דגנים וגנים. ב-1948 התארגנו צעירים מהכפר להגנה עליו. לתושבים היו יחסים טובים עם היהודים בסביבה, ולכן התנגדו לכניסת לוחמים זרים. בסוף ינואר 1948 נערכו פגישות של ראשי הכפרים שיח' מְנַס וג'מאסין אלע'רבי הסמוך עם נציגי ההגנה, בהן הביעו הפלסטינים את רצונם בשלום עם היהודים. בחוזה שנחתם הסכימו הפלסטינים לוותר על הכפר ג'מאסין, בתמורה להשארת שיח' מְנַס על כנה. בחודשים שלאחר מכן הגיעו לכפר פליטים רבים מהכפרים בסביבה שנאלצו לעזוב. לאחר כיבוש היישוב ג'מאסין אלע'רבי (כיום, שכונת בבלי בתל-אביב), הפך הכפר לקן עימות עם תל-אביב והוא נותק מדרום (לכיוון יפו) וממערב. התושבים חשו מנותקים ותחת מצור, למרות ההסכמים עם היהודים. לפי רישומי צה"ל כיבוש הכפר התרחש בשלושים במרץ 1948, אך פלסטינים העידו כי הכיבוש הסופי של הכפר היה בשלב מאוחר יותר. רוב בני הכפר יצאו מהכפר לכיוון צפון, לעבר שטחים שהיו אז בשליטת ירדן - המשולש, טולפרם ושכם.

מפגש

שקופית 10

שרידים של בתי הכפר סְמִיל. כיום על צומת הרחובות אבן גבירול וארלוזורוב במרכז תל-אביב (2007,

צילום: מיכאל יעקובסון)

סְפִיל היה אחד מששת הכפרים שעל שטחם התפתחה העיר תל-אביב. בתמונה אנו רואים שרידים של הכפר. כיום בולעת העיר את הכפר ומסתירה אותו מאחורי חומה (שנמצאת בפינת הרחובות אבן גבירול וארלוזורוב).

- אילו יחסים ניתן לראות בין הכפר לעיר בתמונה? מה לדעתכם המשמעות של חומה בתוך עיר? משמעות השם סְפִיל הוא אדמה קשה. בשנת 1931 התגוררו בכפר 658 תושבים ב-127 בתים צפופים, וב-1944 עלה מספרם ל-850, רובם מוסלמים. ב-1945 נמנו בו גם עשרים נוצרים, וכן התגוררו בו גם יהודים. הכפר היה בנוי קבוצות של בתים צפופים לאורך, כמעין רחוב מצפון לדרום. התושבים גידלו הדרים ובעלי חיים; חלק קטן מהם עסק במסחר, במלאכת יד ובמגזר השירותים. משנת 1943 היה הכפר שייך לתחום המוניציפלי של העיר תל-אביב. תל-אביב המתרחבת יצרה לחץ על הכפר, וחלק מתושביו החלו לעזוב ב-1946. בתחילת מלחמת 1948 שרפו יהודים את רהיטי בית הספר. עם פרוץ הקרבות ביקשו תושבי הכפר להימנע מלקחת בהם חלק, והסכימו להפסקת אש עם "ההגנה" אחרי פגישה בפתח תקווה בסוף 1947. למרות זאת, סְפִיל היה אחד הכפרים הראשונים שהתרוקנו, עקב פחד התושבים מהתקפה יהודית, בעשרים וחמישה בדצמבר 1947. התושבים עזבו ראשית אל הכפר הסמוך ג'מאסין, עד שהתרוקן גם הוא לחלוטין מיושביו באמצע מרץ 1948.

מדינת ישראל יישבה מחדש חלק מהכפרים הפלסטיניים במהגרים יהודים. לאחר מלחמת 1948 שימשו בתי סְפִיל כפתרון למצוקת דיור של תושבי תל-אביב שביתם נהרס או נשרף במלחמה, וכן לעולים מעירק. מחמת מיקומו באזור בעל ערך נדל"ני גבוה, ניסו העירייה וקבלני בניין לפנות את התושבים תמורת פיצויים נמוכים ודירה חליפית קטנה ומרוחקת. שיא המאבק היה בחודש ספטמבר 1962, כאשר עשרות שוטרים הסתערו על הדיירים וניסו לפנותם בכוח, אך ללא הועיל. על-פי תוכנית בנייה עדכנית ייהרסו בקרוב שרידי הכפר ובמקומם ייבנו ארבעה מגדלים.

מפגש

שקופית 11

בתים בכפר לפתא בכניסה לירושלים (צילום: "זוכרות")

הכפר לפתא נמצא בכניסה לירושלים מכיוון תל-אביב, בין שכונת רוממה לגבעת שאול. הוא נראה היטב מכביש הכניסה לירושלים ותלמידים ירושלמים רבים מכירים את המקום מטיוילי בתי הספר. משערים שהכפר נבנה על אזור המעיין מי נפתוח המוזכר בתנ"ך. ב-1948 חיו בו כ-2,950 תושבים והיו בו שני בתי ספר יסודיים, אחד לבנות והשני לבנים. תושבי הכפר התפרנסו בעיקר מחקלאות ומכרו את תוצרתם בירושלים. במרכז הכפר היו מספר חנויות, וכן שני בתי קפה ומועדון. בעשרים ושמונה בדצמבר נערכה התקפה של כוחות יהודיים (כנראה אצ"ל או לח"י) על בית קפה בלפתא, במהלכה נהרגו שישה אזרחים ונפצעו שבעה. רוב תושבי הכפר עזבו מיד לאחר ההתקפה. ההתקפות החוזרות ונשנות על הכפר גרמו גם לעזיבת שאר התושבים. בתחילת ינואר פוצצה "ההגנה" בתים רבים בלפתא ובכפרים אחרים הסמוכים לירושלים, והרסה אותם. בשבעה בפברואר דיווח בן גוריון שאין יותר ערבים באזור. בניגוד ליישובים פלסטיניים אחרים, שאחרי 1948 יושבו מחדש על-ידי יהודים ו/או נהרסו, עשרות מבתי לפתא נותרו עומדים, שלמים בחלקם. גגות הבית חוררו בהפצצות, למנוע את חזרת התושבים. חלק משמעותי משטח הכפר הבנוי שנותר לא אוכלס במשך שנים על-ידי יהודים, ובביקור במקום עדיין אפשר לחוש את החיים הפלסטיניים שהיו שם. כיום גרים במקום אנשים שמצאו עצמם בשולי החברה

הישראלית. שרידי בתי הכפר נמצאים היום בסכנת הריסה, עקב תוכנית בנייה של עיריית ירושלים. על אדמות נוספות של הכפר הוקמו שכונות בירושלים.

מפגש

שקופית 12.

בית קברות פלסטיני. כיום בגן העצמאות ליד מלון "הילטון" בתל-אביב (2006, צילום: דבורה ברייט) בית קברות הוא מקום שחשוב לנו מאוד. זהו מקום ששומר על העבר ועל הזיכרון שלנו. יחד עם זאת, רוב בתי הקברות שהיו שייכים ליישובים שהוחרבו בנכבה נהרסו או עומדים מוזנחים. מצבות רבות נופצו ולרוב נותרו ללא סימון ושלט, וסביבן עשבים רבים. כשהקהילות הפלסטיניות המקומיות רוצות לטפח את בתי הקברות שלהן, המדינה מונעת זאת מהם, למשל על-ידי סגירת המקום בגדר, הכרזתו כשטח צבאי סגור או הריסתו הסופית. כשרואים בית קברות, סביר מאוד להניח שבסמוך אליו היה יישוב פלסטיני. מעניין לראות שעל אף שכפרים רבים נהרסו עד היסוד, בתי הקברות של חלקם הושארו. בית הקברות בתמונה נמצא בתוך גן, מוסתר על-ידי חומה מכל צדדיו. צריך להתאמץ בשביל להיכנס אליו או בשביל לדעת שיש שם בית קברות. בית קברות זה שימש את תושבי יאפא והכפרים הסמוכים לה, וכיום הוא נמצא בתוך גן העצמאות בתל-אביב.

מפגש

שקופית 13.

יערות קק"ל רבים ניטעו על חורבות כפרים פלסטינים שנהרסו. בתמונה: שרידי הכפר קולה (2006, צילום: דבורה ברייט) חלק מהכפרים הפלסטיניים נהרסו עוד במהלך 1948, בין אם במהלך המלחמה ובין אם באימוני הלחימה שנערכו על-ידי צה"ל בכפרים. חלקם עבר תהליך של בליה והתפוררות במהלך שנות החמישים. בין 1965 ל-1967 נערך מבצע יזום של מנהל מקרקעי ישראל ל"יישור" הכפרים הפלסטיניים שעוד נותרו. מהלך זה נועד להביא ל"ניקיון הארץ", על מנת למנוע את שיבת הפליטים, ולסכל התעוררות של תקווה אצל הערבים שנותרו בשטחי מדינת ישראל. היו גם שטענו שהכפרים מכערים את הנוף, מעוררים שאלות רבות מדי על-ידי תיירים, מהווים מטרד, מסכנים את שלום המטיילים בהם ועוד. על-פי הנוהל, בוצעה ההריסה לאחר שהתקיים סקר ארכיאולוגי על הכפר, ואחריה נעשתה עבודת ייעור מסיבית (שי, 2002). יערות אלו נועדו להסתיר מעינינו את הכפרים שהיו. כשאנו מטיילים ביערות כיום, אנו רואים את שרידי הכפרים, ולמעשה איננו רואים אותם: אנו מתייחסים ליער ולעתיקות שבו, אך איננו יודעים שהיה זה כפר פלסטיני, לא על החיים שהיו בו, ולא על תושביו שגורשו והיום הם פליטים. בתמונה יער של קק"ל ורשות הטבע והגנים "גן לאומי מבצר קולה", שניטע על חורבות הכפר קולה ששכן מצפון-מזרח. (לוד). ב-1948 חיו בו 1,170 תושבים מוסלמים, שבבעלותם היו 4,300 דונם של אדמה. רוב בתי הכפר היו עשויים מחימר, ובכפר היה מסגד, מספר חנויות ובית ספר לבנים. תושביו עסקו בחקלאות. בעשרה ביולי 1948 פתח צה"ל במתקפה על הכפר במסגרת תוכנית התקפה נרחבת באזור השפלה להרחבת השטח היהודי בין תל-אביב לירושלים, על אף שעל-פי תוכנית החלוקה האזור נכלל בשטח המדינה הערבית. אחר הצהריים של אותו היום נכבש הכפר, שעליו הגנו לוחמים מקומיים בלבד, לאחר התקפה ארטילרית של כשעתיים. באתר האינטרנט של חטיבת אלכסנדרוני, שכבשה את הכפר, מסופר שאחת הפלוגות "סרקה את הכפר וטיהרה אותו משרידי האויב".

שקופית 14.

מפגש

במקומות רבים שיחי סברס גידרו חלקות חקלאיות עד 1948. בתמונה: אדמות הכפר ספוריה (2006, צילום: דבורה ברייט)

הסברס, הצבר, שאנו מכירים כאחד מצמחיה של הארץ, יובא למעשה לפני כמאתיים שנה ממרכז אמריקה, ונשתל על-ידי פלסטינים לציון גבולות בין חלקות חקלאיות, היות וזהו צמח אמיד במיוחד. הצבר נהיה לאחד הסמלים המובהקים והטיפוסיים של נוף פלסטין ויוצג באמנויות שונות על-ידי אמנים ותיירים עוד במאה ה-19. משנות השלושים של המאה ה-20 החל רווח גם שימוש בצבר כסמל ציוני, המסמן את היהודי החדש, בן הארץ, המובדל מהיהודי בן הגלות. בן הארץ, בדומה לפרי הסברס, נחשב לבעל מעטפת חיצונית דוקרנית שאינה מעידה על תוכו המתוק. הוא מסתיר כביכול את נפשו העדינה, הרגישה והרכה תחת מעטה של חספוס גברי. הצבר היה לסמל ישראלי-ציוני מובהק. אחרי 1948 שימש הצבר כסמל פלסטיני המעיד על הקשר וההיצמדות לארץ.

בתמונה אדמות חקלאיות של הכפר ספוריה. הכפר שכן סמוך לנצרת, על הדרך לגליל התחתון ולטבריה. לכפר היסטוריה ארוכה: לאחר הכיבוש הרומי הוא נהיה למרכז השלטוני באזור, ואחרי דיכוי המרד של שנת 70 לספירה הוא נהיה למרכז דתי יהודי. בתקופה הביזנטית חייתה בו קהילה נוצרית ויהודית. במאות הבאות גדל הכפר, נבנתה מצודה מעליו, מלומדים אסלאמיים רבים גדלו בו, והכפר הוזכר בספרים רבים. בתקופה המודרנית היה זה הכפר הגדול ביותר במחוז נצרת, מבחינת אוכלוסייה ואדמות. רחובות הכפר נבנו בצורה של שתי וערב שנפגשו במרכז הכפר. ב-1948 חיו בו 5,023 תושבים ב-1,192 בתים. ב-1923 הוקמה מועצה מקומית לניהול ענייני הכפר.

ב-1948 היו בכפר יחידות צבאיות שנלחמו בצבאות היהודיים, והכפר נודע בהתנגדותו. ההתקפה היהודית על הכפר החלה בהפצצה אווירית בליל החמישה-עשר ליולי 1948, ומספר תושבים נהרגו. ההפצצה באה כהפתעה מוחלטת, ותושבים רבים החלו לברוח, מרביתם ללבנון. ההתקפה נתקלה בהתנגדות פלסטינית מקומית, אך הכפר נכבש עד הבוקר. בכפר נשארו כמאה איש. הם גורשו מהמקום אחרי חודש וחצי, אך בחודשים שלאחר מכן חזרו מאות לכפר. השלטונות הישראליים חששו שתהליך זה יוביל לאכלוס מחדש של הכפר כולו, וייעדו את אדמות הכפר ליישובים היהודיים הסמוכים. בתחילת ינואר 1949 הוצאו כל התושבים מהכפר והוסעו במשאיות לנצרת ולכפרים בסביבה. אדמות הכפר חולקו בין היישובים היהודים הסמוכים.

שקופית 15.

שמות

עבור רוב היהודים בישראל שמות היישובים הפלסטיניים אינם מוכרים כלל, מכיוון שהם שונו או נמחקו לחלוטין עם הקמת המדינה.

"יישובים יהודיים נבנו במקום כפרים ערביים. אתם אפילו לא יודעים את השמות של אותם כפרים ערביים ואני לא מאשים אתכם, כי ספרי הגאוגרפיה הללו לא קיימים יותר. לא רק הספרים אינם, אלא גם הכפרים הערביים אינם. נהלל קם במקום מעלול; קיבוץ גבת במקום ג'יבתה; קיבוץ שריד במקום חוניפיס; וכפר יהושע במקום תל אלשומן. אין מקום אחד בנוי בארץ שלא הייתה בו אוכלוסייה ערבית בעבר." (שר הביטחון משה דיין, 4.4.1969, מתוך כתבה מעיתון "הארץ")

(הציטוט מתוך נאום של משה דיין בפני סטודנטים בטכניון מה-19.3.1969)

- שמות של מקומות פלסטיניים קיבלו פעמים רבות ביטוי בשמות המקומות הישראליים (למשל:

ביסאן-בית שאן, יאפא-יפו, ביר אלספע-באר שבע, יאג'ור-יגור; עין חוד-עין הוד). האם אתם מכירים דוגמאות נוספות?

- ירושלים מהווה דוגמה מעניינת לעניין השמות: בירושלים משתמשים עד היום בשמות הפלסטיניים של השכונות, על אף שניתנו לשכונות שמות בעברית, מפני השמות העבריים לא נקלטו בשפה היומיומית. למשל: טלביה הייתה לקוממיות, קטמון לגונן, אלמאלחה למנחת. רוב הישראלים אינם יודעים שאלו שמות פלסטיניים.

ספוריה: ציפורי

שקופית 16.

אלמסררה: מורשה

שקופית 17.

עין כארם: עין כרם

שקופית 18.

אללד: לוד

שקופית 19.

מפגש: קטעי וידאו העוסקים במפגש עם הנכבה

שקופית 20.

מקורות

שקופית 21.

- Khalidi, Walid. (1992). **All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948**. Washington D.C.: Institute for Palestine Studies.
- Sanbar, Elias. (2004). **Les Palestiniens: La photographie d'une terre et de son peuple de 1839 a nos jours**. Lucon: Hazan

- אלמוג, ע. (1997). הצבר - דיוקן. תל-אביב: עם עובד.
- מוריס, ב. (1991). לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים, 1947-1947. תל-אביב: עם עובד.
- נווה, א., ויוגב, א. (2002). היסטוריות: לקראת דיאלוג עם האתמול. תל-אביב: כבל.
- שי, א. (2002). "גורל הכפרים הערביים הנטושים במדינת ישראל ערב מלחמת ששת הימים ואחריה". קתדרה, 105, עמ' 151-170.

אתרי אינטרנט:

www.zochrot.org

www.palestineremembered.com

www.nakba-online.tripod.com

www.alexandroni.org

www.kdati.org.il

חומרי עזר 2 / קטע קריאה בנושא הצבר

קטע קריאה בנושא הצבר / אנטון שמאס

מישהו היה צריך להעביר את הצבר לעציץ. ואיך שאיש לא חשב על זה קודם. איש לא חשב להחזיר את הצבר המצוי לחיק משפחתו, בעזרת "ערכת איחוד משפחות", להשיב אליו את שם משפחתו המקסיקני המקורי - קקטוס, ולהעבירו לעציץ.

והואיל וארבע מאות משוכות הצבר, הפזורות על פני נוף הארץ כנרות נשמה שפתילתן, כמאמר המשורר, סמוית שלהבת, וחלבן טמור באדמה, אינן מזכירות עוד לאיש מי היה הנפטר והיכן מצויים היום צאצאיו - -

והואיל והצבר הפלסטיני, אם נזכיר נשכחות, הפסיק מזמן לתפקד כצמח קוצני בשרני בעל גבעולים עבים דמויי עלים, כמאמר המילון, והפך ל"כינוי רווח למי שנולד בארץ-ישראל וגדל בה", ותו לא - -

והואיל וכל אלה אשר קמצו את ידיהם על הפירות הקוצניים במשך כמה עשורים נכנעים עכשיו לנשייה ולמוות ומרפים את אחיזתם, והזיכרון ניגר להם מביין האצבעות - -

מישהו היה צריך להעביר את הצבר לעציץ.

מישהו היה צריך לטלטל אותנו ולומר לנו שתם ונשלם. שמכאן לא שבים, לא למפה ולא לאדמה, אלא נשארים על אדן החלון, בחזית העננים המצוירים שאינם זעים ואינם נמוגים ואינם מורידים גשם. שרק כך שומרים על הזיכרון: נוטלים את העבר ומתמצתים אותו לכדי משיכת מכחול, נוטלים את הקוץ התלת-ממדי ומנציחים אותו בציור, נוטלים את נוף המולדת והופכים אותו לתבנית נוחה לשימוש וקלה לטלטול.

איש לא חשב על זה קודם:

שהנה המולדת, תולך על הקיר.

שרק כך אפשר להמשיך.

שעכשיו אפשר להמשיך.

חומרי עזר 3 / מקורות בנושא "שמות מקומות"

שמות

"יישובים יהודיים נבנו במקום כפרים ערביים. אתם אפילו לא יודעים את השמות של אותם כפרים ערביים ואני לא מאשים אתכם בגלל שספרי הגאוגרפיה לא קיימים יותר. לא רק הספרים אינם קיימים, אלא גם הכפרים הערביים אינם. נהלל קם במקום מעלול; קיבוץ גבת במקום ג'בתה; קיבוץ שריד במקום חוניפיס; וכפר יהושע במקום תל אלשומן. אין מקום אחד בנוי בארץ שלא הייתה בו אוכלוסייה ערבית בעבר."

מתוך נאום של משה דיין בפני סטודנטים בטכניון שהתקיים ב-19.3.1969, עיתון "הארץ", 4.4.1969

"מעשיות ישנות, ידועות עד זרא. כפרים נטושים? והיכן אין. מה היה שם המקום הזה? לפני שנים מעטות היה מקום והיה לו שם. אבד המקום ואבד השם. מה נשאר? בתחילה שם תלוש-מקום, עד מהרה גם זה נמחה, לא מקום ולא שם, השם ירחמהו. ועל פניו נהפך. חרוש נחרש והיה לשדה. הנהו חרוש ומניב לפניך ובין הטרשים, חרובים צעירים. מה שקרה למקום קרה לשמו: זמן מה נשתהה השם, תלוי מתמהמה באוויר עד שנמוג. שמות כלי דברים פורחים זמן מה כבועות, משתהים, ופוקעים. הנה זו גבעה מיושרת, היטב יישרה. נמוכה וחסרת שום סימן של הווייה, השיבוה אל קודם שהייתה" (ס.יזהר, 1990, סיפורי מישור: שתיקת הכפרים)

מתוך: בנבנישתי, מ. (2006), "המפה העברית", בתוך: דהאן, י. ווסרמן ה. (עורכים), להמציא אומה. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה. עמ' 187.

מברק התלונה של שר החוץ של ירדן על עין עיזאל, כפי שהועבר לממשלת ישראל. מתאריך 31.7.1948.

31 ביולי 1948

אל: רידמן,
תל-אביב.

מאת: בונש,
רודוס.

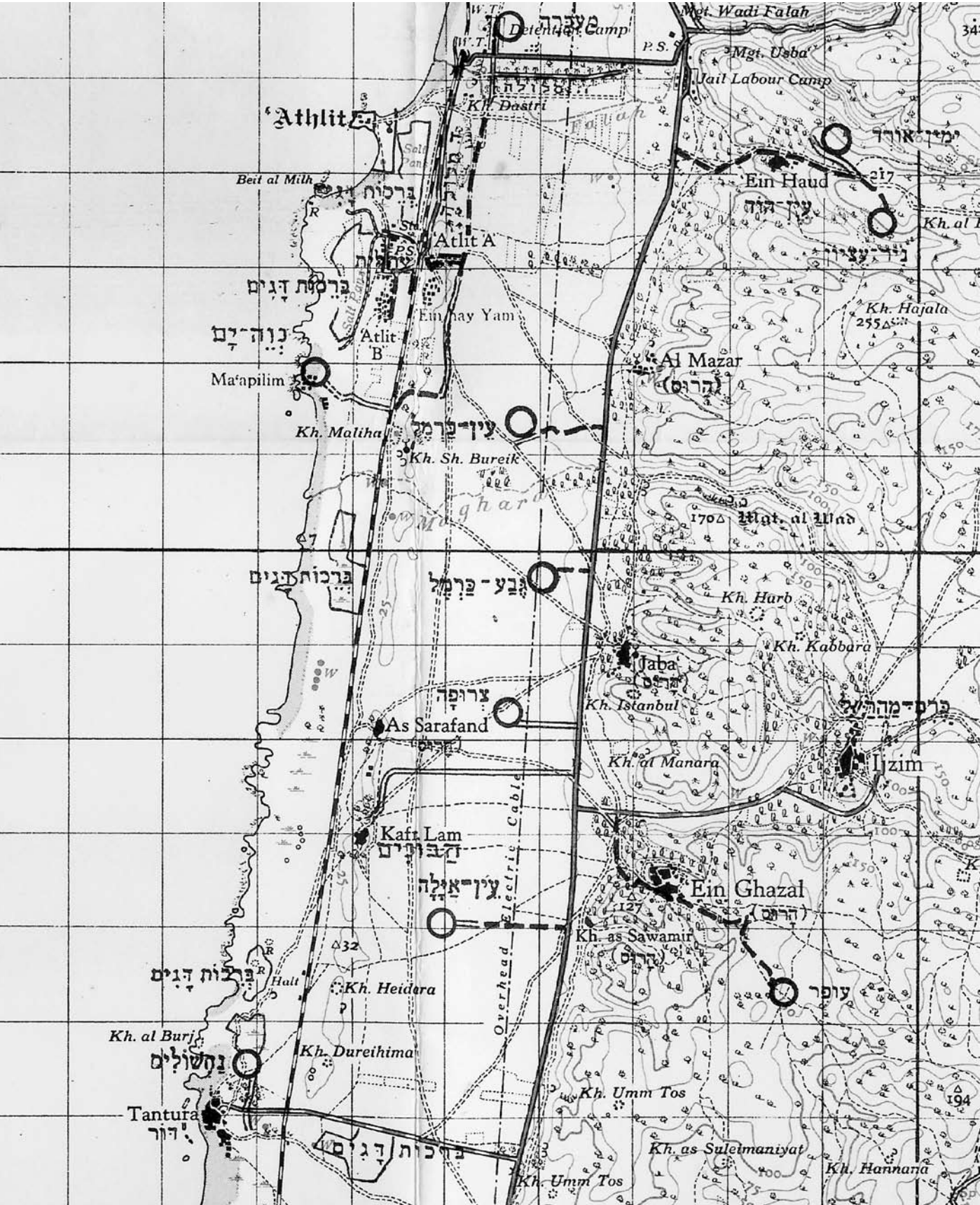
קיבלתי היום התלונה כדלהלן:

כנופיות ציוניות הפרו את הפסקת האש שכפתה מועצת הביטחון על מדינות ערב. כנופיות אלו תקפו ב-25 ליוני כפרים ערביים - את אג'זם וג'בע ועין ע'זאל - הפגזו כפרים אלה באלימות ללא הרף, נהגו בברוטליות כלפי האוכלוסייה הערבית, אשר זכתה ליחס מחפיר מהסוג האכזרי ביותר המוכר לבני אנוש. מאוחר יותר נאלצו המונים לפנות את בתיהם בתנאים איומים. אנו מוחים בתוקף נגד מעשים אלה, ומפנים את תשומת לבך לצורך לשים קץ למעשי הזוועה האלה, לשם שמירת השלום והביטחון.

על החתום: תופיק אבי אלהודא, שר החוץ של עבר הירדן.

מתוך מפה שהופקה על-ידי מחלקת המדידות של משרד העבודה ב-1959, והסתמכה על מפה בריטית מ-1942.

מפה של ה"משולש הקטן": עין עיזאל, ג'בע ואתלית.

חומרי עזר 2 / חומרים ללימוד בקבוצות קטנות / הנרטיב הישראלי / קטע מספר מתוך הספר: מלחמת הקוממיות (1959), הוצאת צה"ל, ענף היסטוריה במטה הכללי עמ': 9-98, 102-103, 252-254.

המלחמה בדרכים

בעקבות התקפות הערבים על התחבורה שלנו נערכו פעולות-תגמול נרחבות גם על התחבורה הערבית בדרכים. המערכה על דרכי-התחבורה הייתה הקשה ביותר בכל הצורות הרבות שלבשה המלחמה בשלב הראשון שלה. שתי סיבות היו לכך: (א) אזורים ערביים הפרידו בין אזורי ההתיישבות שלנו - והדבר נוצל יפה על-ידי האויב; (ב) החלטתנו הייתה נחרצת, שלא לוותר על קיומו של שום יישוב עברי. בעצם החלה המלחמה בלחימה על הדרכים. פעולת האיבה הראשונה הייתה אותה פגיעה באוטובוס היהודי אשר נסע מנתניה לירושלים ב-30.11.1947. הנסיעה בדרכים בארץ הייתה בחזקת סכנה.

דרכים אחדות יצאו מכלל שימושנו לגמרי, כדרך ואדי-עארה. גם הקטע הצפוני של כביש תל-אביב-חיפה נחסם לעתים בסביבות טירה ובסביבות המשולש ג'בע-עין ע'זאל-אג'זם. או-אז נאלצים היינו לנסוע בדרך הרגילה מתל-אביב לחיפה רק עד זכרון-יעקב, ומשם לפנות דרך ואדי מילך ליקנעם, ומשם ליגור, ומיגור שוב אי-אפשר היה להמשיך היישר לחיפה דרך בלד-א-שיח', מאחר שכפר זה חסם את הכביש, ונאלצנו לנסוע דרך כפר אתא והקריות. במרכז הארץ קשתה התחבורה לבן-שמן. סכנה, אמנם פחותה, הייתה מאיימת לנוסע כמעט בכל כביש אחר מכבישי הארץ.

בעצם שום עורק תחבורה בארץ לא היה מנותק כליל. תמיד נמצא לנו פתרון כלשהו - אם על-ידי עקיפה, אם על-ידי פריצה ואם על-ידי אבטחה של משמר בריטי. חסימה מוחלטת של עורקי תחבורה לא הייתה אלא במחצית מרס.

עם התגברות הפגיעות הערביות בתחבורתנו גברו גם פעולות התגמול שלנו נגד התחבורה הערבית. פעולות אלו התבטאו בעיקר במארבים, הטרדות אש על כלי רכב, ופגיעות בריכוזי רכב נייח. פה ושם פגענו גם בדרכי התחבורה. בפקודת מבצע של אגף המבצעים במטכ"ל, מ-23.3, נאמר: "בקשר עם ריבוי הפגיעות בתחבורה שלנו בחלקים השונים של הארץ - תקוף ופגע בתחבורת האויב בכל האמצעים והשיטות, חוץ מפיצוץ גשרים, שהוא טעון אישור מיוחד. המגמה: לשתק את פעילות האויב על-ידי פעולות תגובה חריפות".

הפעולות העיקריות שבוצעו על-ידינו בחודש מרס היו: בראשית החודש, חבלות ומארבים בכבישים ירושלים-יריחו, רמאללה-לטרון (בדרכם חזרה מפעולה זאת נפלו 16 משלנו ליד עטרות), חיפה-גינין. בעשרת הימים האחרונים של החודש הותקפו וחובלו דרכי התחבורה הערבית בסביבות צמח, עכו, שפרעם, גינין, עין ע'זאל, טולכרם, קלקיליה, ראש-העין, רמאללה, רמלה, חברון ועזה.

"המשולש הקטן" שבכרמל

תחום שליטתם של הערבים [באזור הכרמל וחיפה] הצטמצם והלך, אולם עדיין נותרו בכרמל מספר כפרים ערביים נועזים ועקשנים. אלה, לא זו בלבד שהחזיקו מעמד - אלא אף הוסיפו למנוע את תנועתנו בכביש החוף. בזמן ההפוגה הראשונה ולאחריה הקימו תושביהם מחסומים לרוחב הכביש וכרו בו שוחות, כדי לחסמו כליל. מספרם של כפרים אלה נתמעט והלך עד שעמד לבסוף על שלושה - אשר זכו להיקרא - בהקבלה לערי ה"משולש הגדול" טולכרם, שכם, וג'נין - בשם כפרי ה"משולש הקטן", הלא הם עין ע'זאל, וג'בע הסמוכות לכביש החוף והמהוות את בסיס המשולש, ואג'זם - הנמצאת בעמקי הכרמל - והמהווה את קדקדו (כיום קרויים הכפרים: עין-אילה, גבע-הכרמל וכרם-מהר"ל). ארכה של כל אחת מצלעות המשולש היא כ-3 ק"מ בקו אוויר. אף כי מפקדת הכוחות הערביים שהחזיקו בו עמדה בקשר אלחוטי - ואף בקשר רצים - עם המפקדה העיראקית שב"משולש הגדול", הרי למעשה נלחם ה"משולש הקטן" לבדו - גם בתקופה הקודמת וגם עתה, בקרב האחרון.

שני ניסיונות קודמים, ב-18.6.1948 וב-8.7.1948, שנעשו על-ידי כוחות צה"ל לשחק את האויב ב"משולש הקטן" נסתיימו בכישלון. בדו"ח על הפעולה נגד הכפר אַג'ז, שהתבצעה ב-8.7 כתגמול על פעולת חבלה של אנשי כפר זה בכביש חיפה-זכרון יעקב, נאמר: "האויב גילה בשעת ההתקפה התמצאות מהירה במצב, פיקוד טוב, רוח תוקפנית ונטייה להסתערות. בלט ביותר שפע של נשק אבטומטי - בייחוד מקלעים מסוג ברן, מקלעי הוצ'קס ומרגמות 52 מ"מ". לאחר מכן - במשך "עשרת הימים" - לא חזר צה"ל לתקוף את הכפרים. אמנם תוכננה פעולה נגדם, אולם ההפוגה השנייה באה לפני שציפינו לה. ובטרם היה סיפק בידינו לבצע תוכניות רבות, לרבות התוכנית לחיסול ה"משולש הקטן".

ההפוגה הטילה הגבלות מדיניות על ביצוע הפעולה כנגד כפרים אלה; מצד שני - הקלה עלינו העובדה שבהתאם להחלטת החלוקה נועדו הכפרים להשתייך למדינת ישראל, ואף נמצאו מבוזבזים בתחום שליטתנו הצבאית המלאה. לכן תוכננה פעולה זו כמבצע משטרתי נגד אוכלוסי המדינה שסרחו, ושאינם מכירים בשלטון הריבוני והחוקי. אמנם, מבחינת הביצוע הייתה זו פעולה צבאית. שמה נקרא מבצע "שוטר".

למבצע זה רוכזו כוח של ארבע פלוגות חי"ר (אחת מגדוד 5 של "גולני"; אחת מחטיבת "כרמלי", ושתיים - מגדוד 3 האחת, ומגדוד 5 השנייה מחטיבה "אלכסנדרוני", וכן פלוגה המורכבת מחניכי קורס מ"כים של חטיבה 7), מספר משוריינים, תותחים, מרגמות ומק"בים. הזמן שניתן להכנת המבצע היה קצר, ונערך רק סיור אווירי של השטח. תוכנית ההתקפה כללה שני שלבים: שלב א' - כיבוש עין ע'זאל וג'בע; שלב ב' - כיבוש אַג'ז.

כוחות ויעדים:

פלוגה אחת - לעלייה על ג'בע מצפון.

פלוגה שנייה - לתקיפת עין ע'זאל מדרום.

פלוגה שלישית - להטרדת אַג'ז וחסימת הדרך לתגבורת, כי תבוא ממנה.

הנשק המסייע והארטילריה צריכים היו לסייע להתקפות ממקום הצבתם שבשפלת החוף.

הטור המשוריין נועד לנוע על הכביש הראשי לחיפה, מדרום לצפון ולנתק את ה"משולש" ממערב.

הביצוע: במוצאי שבת, 24.7, יצאו הכוחות למשימותיהם. בלילה הראשון נכשלה הפעולה. הפלוגה שערכה איגוף מצפון הותקפה עוד בדרך, סבלה אבידות ונאלצה לסגת. הפלוגה שערכה איגוף מצפון הותקפה עוד בדרך, סבלה אבידות ונאלצה לסגת. הפלוגה שאגפה מדרום טעתה במשלט, וכבשה משלט אשר אינו חולש על עין ע'זאל. גם הפלוגה שנועדה להטריד את אַג'ז לא הגיעה ליעדה.

בבוקר 25.7 נעשה על-ידי הפלוגה הרביעית ניסיון נוסף לנוע בעקבות המשוריינים לאורך כביש החוף ולהתקרב ממערב. אולם המשוריינים והפלוגה נעצרו על-ידי מחסומים בכביש.

ההתקפה נכשלה, אך התותחים והמרגמות עשו את מלאכתם נאמנה. כל יום 25.7 הופגזו הכפרים קשות. גם חיל האוויר השתתף באינטנסיביות רבה בהרעשת היעדים. ההתנגדות הערבית החלה נשברת. את המלאכה סיימה ההתקפה בלילה השני. הפעם חדרה הפלוגה הרביעית עד מזרחית לעין ע'זאל וג'בע וניתקתם מאַג'ז. שתי הפלוגות הראשונות עלו שוב, האחת מצפון והשנייה מדרום, והשתלטו על הכפרים ג'בע ועין ע'זאל כמעט ללא התנגדות. שעה קלה לאחר מכן נכנעה גם אַג'ז. התברר שערביי הכפרים הללו נטשו עם ערב ופרצו להם דרך בכיוון לוואדי-עארה. חלק קטן מהנסוגים עלה על מארבים שלנו וסבל אבידות. בכל זאת הגיעו למשולש הערבי ("הגדול") כ-800 איש על ציודם הקל - 810 רובים וכעשרים "ברנים". תושבי המשולש קיבלום בסבר פנים יפות. המפקדה העירקית סיפקה להם מזון וניגשה לחלק את האנשים בין הכפרים השונים. לכוחותינו לא נותר אלא לפנות את המוקשים והמחסומים שעל כביש החוף, אשר נפתח לתנועה בין חיפה ותל-אביב.

חומרי עזר 2 / חומרים ללימוד בקבוצות קטנות / הנרטיב הישראלי / מסמך ארכיון
הצעת המתכ"ל לשר החוץ לתשובה על תלונת האו"ם בעניין שלושת הכפרים: ג'בע, עין ע'אזל ואג'ז. מתאריך 17.9.1948.

מסכל/אגם/ברוך
17 לספטמבר, 1948.

לשר החוץ

הנדון : ג'בע עין ראזל ואג'זים.
הצעה לתשובה למכתב המחוך מ-9 לספטמבר
1948 בעניין הכרעה טס.10.

1. ענין שלושת הכפרים נדון כבר במכתבים FA/6/48 מ-1 לאוגוסט ו FA/24/48 מ-9 לאוגוסט. אנו משתוממים להעלתו מחדש של ענין זה אחרי שהרוזן כבר הביע את תמיכתו בעמדתנו שהיתה זו פעולה מסורתית גרידא, במסגך כבד ערך כדו"ח שלו ב-30 ליולי 1948 לאועצת הבטחון.

2. לו ידענו שמטה המשקיפים ממשיך לדון בענין, היינו יכולים לעזר להם ולהמציא את הפרטים המוכאים במכתב זה ועוד פרטים נוספים וע'י כך למנוע מהם לבוא לידי שגיאות חמורות, האשמות חסרות יסוד והכרעות מעוותות. זו דוגמא נוספת לנזק הכרוך בצורת הדיון שלהם שנעשה קבלי להודיע את הצדדים הנוגעים בדבר. על צורת השפוט כבר הובאה בקורת לפני המתוך בפגישה האחרונה בענין הכרעות 3-8.

3. אין זה נכון שהכפרים הללו היו רודפי שלום ולא פגעו בתנועה. בעצם ציונכם בגוף ההכרעה שהעיראקים עוררום לפעל נגדנו כבר סמונה הכרה חלקית בפעולות הפורעות שבסיסן בכפרים אלו.

בזמן ההפוגה הראשונה ארעו מקרים לא מעטים של הפרעת התנועה ויריות על מכוניות שעברו ליד כפרים אלו.

בשעה 0000 נורו יריות מכוון ג'בע על התחבורה שלנו בין עתלית לסירה.	<u>29.6</u>
בשעות 2300-2330 הותקפה התחבורה בכביש הראשי חיפה - תל-אביב, מכוון ג'בע ועין ראזל. לפני ג'בע הניחו הערבים שורת אבנים כמחסום.	<u>29.6</u>
בשעה 0100 הותקפה מכונית באש חזקה בין עין ראזל וג'בע.	<u>1.7</u>

קול. ברנדה יוכל לספר על מקרה של יריות על מכונית שהוא נסע בה והיה נאלץ להסתובב בחפזה ולנסע חזרה.

4. ב-6/7, יומיים לפני גמר ההפוגה הראשונה בא המשבר. במסגך היום ארעו התנקשויות וחלופי יריות בכביש מראשי בסביבות ג'בע. סמוך לצהרים בשעה 1115 הותקפו מכוניות בטקלעים ומכוניות יריה ליד הכפר. 2 מכוניות עלו באש. כמה אנשים נעדרו. 3 נוסעים לפחות נפגעו.

באותו יום הותקפו שתי מכוניות או"ם ע'י ערבים ונהגיהן נעצרו. הם שומנם שוחררו אח"כ.

בשעה 1700 נורו יריות על מכונית בנקודה 14692289 ליד ג'בע לא נפגע איש.	<u>6.7</u>
בשעה 2000 נורו יריות על החוה השודית (14632312).	
באותו יום הותקפו ע'י ג'בע מר אמקס, המהנדס הראשי של מחלקת עבודות צבוריות בחיפה והנהג ריכלין. שניהם נשבו.	
בשעה 1700 נורו יריות על מכונית בנקודה 14692289 ליד ג'בע. בשעות הלילה נורו יריות על החוה השודית.	<u>7.7</u>

~~בשעה 2200 החקיף האויב את החוה העודית (14622312) מצד ואדי מוראר (146202300).~~
~~בליל 10.7 18 הקיפו הערביב ארבע מחסומים בכביש בנקודות 14622255, 14642268, 14642277 ו 14622295.~~

כל זה ארע בסוף ההפוגה הראשונה כשמפקחי או"ם כבר עזבו או עמדו לעזוב את הארץ והיו אורזים את חפציהם, ואולי לכן לא הובאה ידיעה זו לפני הסתוך.

הנסיעה בכביש הראשי חיפה - תל-אביב הפכה לבלתי בטוחה לתנועה אזרחית רגילה והיה הכרח להפנותה בחלקה לדרך עקיפה דרך

באדי מלח. ~~גל-2200 הקיף האויב את החוה העודית (14622312) מצד ואדי מוראר (146202300).~~

5. ב-18/7 נעצרו שני נהגים בסביבה זו. על קבוצה שיצאה לחפשם ב-18/7 נורו יריות והיא נאלצה לחזור ריקם. גזית אחד נפצאה רק ב-30/7 במרחק 20 מטר מהכביש הראשי ליד ג'בע. עקבותיו של הנהג השני לא נודעו עד עתה.

המחסומים שהציבו בלילה הראשון להפוגה מראים שידם לא היתה לשלום. נכון שמספר נכר של בתים בכפרים ג'בע ועין ראזל נהרסו. יש לזכור ששני כפרים אלו סמוכים לכביש. הבתים שנהרסו הם אותם הבתים שמהם היו יורים על התנועה והשולטים על הכביש. ההרס שנעשה היה כאמצעי שהחליט לנקטו המפקד המקומי למנע הסתננות לתוך הבתים וצליפה על התנועה.

המפקד פעל בעניין זה לפי תקנות ההגנה 1945 שחוקקום הבריטים והם עדין בתקפם. לפי תקנות אלו הוא ראשאי לפוצץ בתים שמהם יורים. ופצוץ זה הוא עונש והתראה. העובדה שבאיגוזים שלבסוף נכנעה לא פגעו דיה להעמיד שאין דרכנו להרס, סתם.

כסכום : 20.

1. הכפרים היו פורעים סדר.
2. רוב תושביהם עזבו לפני כניסתנו.
3. גרשנו משם רק את הפורעים שנלחו.
4. הפעולה היתה משטרית ונעשתה בידיעת מטה האו"ם.
5. ההרס היה כאמצעי בסחון ובהתאם לחוקי הארץ.

מכל האמור למעלה אין הממשלה הזמנית יכולה לקבל על עצמה את הדין ואינה רואה מדוע יש להפלות את הכפרים הללו שברחו מכפרם בגלל הפלישה של מדינות ערב מכפריים אחרים. הממשלה הזמנית בדעה שגורלם של כפריים אלו, לא יכול להיות שונה מגורל שאר הפליטים.

י.י.
 11/9

חומרי עזר 2 / חומרים ללימוד בקבוצות קטנות / הנרטיב הפלסטיני / על עין ע'זאל
 הערך "עין ע'זאל"

בעלות על קרקע ושימושים ב-45-1944 (ברונמים):		מיקום:
שימוש	בעלות	נ.צ. 147226
ראוי לעיבוד 10,382	ערבית 14,268	מרחק מחיפה: 21 קילומטר
(57) (% מסה"כ)	יהודית 424	גובה ממוצע: 110 מטר
שטח בנוי 130	ציבורית 3,027	אוכלוסייה:
	סה"כ 18,079	1931: 1,439 (כולל אל-סאוומיר)
		2,170: 1944/45
		מספר הבתים (1931): 247 (כולל אל-סאוומיר)

עין ע'זאל לפני 1948

הכפר נמצא על קצה ואדי במורדותיו הגבוהים של הר הכרמל. הוא היה קרוב לכביש חיפה-תל-אביב, מיקום אשר הקנה לו חשיבות מיוחדת במלחמת 1948. בסוף המאה ה-19 היה עין ע'זאל כפר קטן בנוי אבן וטיט. 450 תושביו עיבדו 35 פדנים (1 פדן = 100-250 דונמים). הכפריים היו מוסלמים ובכפר היה קבר של חכם מקומי, שיח' שחאדה. בכפר היה בית ספר יסודי לבנים שהוקם ב-1886 לערך, בתקופה העות'מנית. היה בו גם בית ספר יסודי לבנות ומועדון תרבות וספורט. מים מבאר בקרבת מקום, שנקדחה בשנות הארבעים, הועברו לכפר דרך צינור. כלכלת הכפר התבססה על משק חי וחקלאות; ב-45-1944 היו בו כ-1,400 דונמים של עצי זית, ו-8,472 דונמים של דגנים. קרבת הכפר לעיר חיפה אפשרה לחלק מתושביו לעבוד בענף השירותים של הנמל ובאזור המסחרי שבו.

כיבוש והתרוקנות

ה"ניו יורק טיימס" ציטט עיתון יהודי הכותב שבארבעה-עשר במרץ 1948 הותקף הכפר וארבעה מבתיו נהרסו כליל. המשטרה הבריטית הודיע כי אישה ערבייה נהרגה וחמישה גברים נפצעו בהתקפה. העיתון הפלסטיני "פילסטין" (Filastin) הודיע על התקפה קודמת על עין ע'זאל מספר ימים לפני כן, בעשרה במרץ, מבלי לתת פרטים נוספים. כעבור חודשיים, בעשרים במאי, הייתה התקפה נוספת. כתב ה"associated press" שמע ממקור כי "ההגנה" הסתערה על עין ע'זאל לאחר שצלפים עצרו את התנועה בכביש חיפה-תל-אביב. לא דווח על נפגעים. [מקורות: [F:11.3./49; NYT: 15.3.48, 21.5.48

עין ע'זאל, ג'בע ואג'זם, שהיוו את ה"משולש הקטן" מדרום לחיפה, עמדו נגד מספר התקפות ישראליות בחודשים הבאים, והיוו כיס שלא נכבש עד סוף יולי 1948. נעשו שלושה ניסיונות עיקריים לכבוש את הכפרים. השניים הראשונים, בשמונה-עשר ביוני ובשמונה ביולי, נהדפו בהצלחה על-ידי מגני הכפרים. בהתקפה השלישית ניצל הצבא הישראלי את הפסקת האש השנייה כדי לתקוף עם כוח מיוחד שהורכב מיחידות של חטיבות גולני, כרמלי ואלכסנדרוני. המבצע החל בעשרים וארבעה ביולי וכלל הרעשה ארטילרית והפצצה אווירית כבדות במשך כל היום (מאוחר יותר, שר החוץ הישראלי שרתוק שיקר למתווך מטעם האומות המאוחדות כשאמר "לא השתמשו במטוסים"). בעשרים ושישה ביולי, מאמר של ה"associated press" ציין רק כי מטוסים ישראלים וכוחות רגלים הפרו את הפסקת האש בפלסטין בהתקיפה את שלושת הכפרים.

למרות עוצמת ההתקפה, עדיין נדרשו יומיים לכיבוש הכפרים, וחיילים ישראלים המשיכו לירות על הכפריים בעת מנוסתם. ההיסטוריון הישראלי בני מוריס כותב כי כפריים שנשבו נצטוו לקבור את הגוויות החרוכות של עשרים וחמישה עד שלושים אנשים בעין ע'זאל, ולפי דיווחים אחדים נטען כי בכפר נערך טבח. אך שלטונות ישראל

הכחישו זאת, באומרים שהגוויות היו של אנשים שנמצאו מתים, ונשרפו מכיוון שהחלו להירקב. ה"ניו-יורק טיימס" דיווח בשעתו שקציני קישור ישראלים הודו בפני המפקחים על הפסקת האש מטעם האו"ם, שתשעה כפריים נהרגו בעין ע'זאל. נציגי האומות המאוחדות לא מצאו ראיות לטבח. עם זאת, לפי ה"טיימס" באמצע ספטמבר קבעו חוקרים מטעם האו"ם כי מספר ההרוגים והנעדרים משלושת הכפרים היה 130. המתווך מטעם האו"ם, הרוזן פולקה ברנדוט, גינה את ההרס "השיטתי" של עין ע'זאל וג'בע בידי ישראל, וביקש כי ממשלת ישראל תשפץ על חשבונה את כל הבתים שנפגעו או נהרסו בזמן ההתקפה ולאחריה. ברנדוט אמר כי 8,000 אנשים גורשו משלושת הכפרים ודרש כי יותר להם לחזור. ישראל סירבה להיענות לדרישתו של ברנדוט.
[מקורות: M:213-14; NYT: 26.7.48, 31.7.48, 14.9.48; T:252-54]

יישובים ישראלים על אדמות הכפרים

היישוב עין איילה (נ.צ. 145226) הוקם ב-1949 שלושה קילומטרים דרום-מזרחית לאתר הכפר; בניגוד לטענותיו של מוריס, הוא אינו עומד על אדמות הכפר. היישוב עופר (נ.צ. 148225) הוקם על אדמות הכפר ב-1950, שני קילומטרים מדרום-מזרח לכפר.

הכפר כיום

קבר השיח' שחאדה, שמצבו רעוע, הוא המבנה היחיד מבין בתי הכפר הנותר עומד כיום (ראו תצלום). שרידי קירות וגלי אבנים מפוזרים בכל מקום, וגם חורשות אורנים, עצי תאנה, רימון וקטוסים. לאחרונה גודר האתר כדי לשמש למרעה. אדמות המישור מסביב משמשות לגידול ירקות, בננות ומיני פרי אחרים. שקדיות נטועות על חלק מהמדרונות.

הערך "עין ע'זאל", מתוך הספר: וליד ח'אלדי, כדי שלא נשכח, עמ' 147-148. תרגום: צ'רלס קימן.

Khalidi, W. (ed.), (1992), **All that remains: the Palestinian villages occupied and depopulated by Israel in 1948**, Washington DC: Institute for Palestine Studies.

חומרי עזר 2 / חומרים ללימוד בקבוצות קטנות / הנרטיב הפלסטיני / עדות
 עדות של עלי חמודה, פליט מהכפר עין ע'זאל

"פה למטה היה הבית שלי. 4 דונם היו לי. הבית היה 8 מטר על 8 מטר. הייתה משפחה גדולה והיו גם חמורים ותרנגולות בבית. היינו עשרה אחים, שלושה אחים ושבע אחיות. דוד שלי היה שם, ליד הבית שלי. במשפחה היו 11 דודים שלי, חיו כאן כולם אחד ליד השני. הדוד שלי היה ישן כאן בתוך הקבר של הסבא, שיח' שחאדה. 2726 איש חיו עד 1948 בעין ע'זאל. חיו פה טוב. בבתים מבטון. כל הגבעות מסביב היו בתים של הכפר, עד למטה.

ב-1948 הפציצו את המרכז של עין ע'זאל, שהיו שם חנויות ובית קפה. הצעירים לקחו נשק ושמרו בלילה. היה רמאדאן. כל יום אחרי צהריים התחילו להפציץ אותנו, כשאנשים רוצים כבר לאכול. ואיזה נשק היו לנו? חנטריש. יורה אולי 6 מטר לגובה. כמה היו רובים פה להגנה? אולי 25 רובים. לא התכווננו בכלל למלחמה. באו כמה אַבְדָאִים מאג'זם ומחיפה ואמרו "בואו נילחם" אבל מה היה להם? כלום.

הפציצו אותנו כל יום, איזה שבוע. למטה נהרגו איזה 15 איש שלנו. כולם צעירים. היה טנק בכניסה לכפר. אולי היהודים לקחו אותו מהבריטים. אולי הייתה הבנה ביניהם שיקחו את הטנק להילחם. אנשים שלנו עשו להם מלכודת. ירדו מסביב וירו לטנק בגלגלים והוא נתקע. הביאו אותו למעלה עם חמורים וסוסים. הרגו את שלושת היהודים ולקחו הטנק. אחרי שלושה ימים התחילו להפציץ חזק את עין ע'זאל בבוקר ובערב שלושה ימים. ואז התחילו לברוח מכאן כולם.

אנחנו התחבאנו במערה סמוכה. אני שאלתי את אמא שלי "מה קרה?" אמא אמרה לי שרוצים לקחת את האדמות שלנו. בתחילת המלחמה התחלנו להחביא אוכל ונכנסנו למערה להתחבא. חיינו בתוכה שלושה ימים. סגרנו את הפתח שלה עם דיקט. המערה כשני מטר על שני מטר. ישנו פה ארבעה ימים עם אוכל והכול, בלי לצאת בזמן שהפציצו. אף אחד לא יודע על המערה הזאת. חפרנו אותה בידיים. היה קדום, כמו גרזן, וחפרנו. לנו יותר מחודשיים לחפור את זה. עשינו את זה כדי לשמור אוכל כאן. לא חשבנו להתחבא כי לא חשבנו שתהיה מלחמה. התחבאנו מספר ימים עד שראינו שאין אף אחד ושקט. ראינו אנשים בין הזיתים הולכים. בדרך, ראיתי אישה זקנה שזרקה את הילד שלה בתוך הסברס, אולי בן שבעה חודשים, מרוב הפחד. בחיי, מול העיניים שלי ראיתי את זה. עד היום אני זוכר את זה. זה היה בסבארין, לא יודע מאיפה היא, אבל ראיתי איך זרקה אותו וברחה. אמא שלי התחילה לבכות. אבל מה? הייתי יחף, לא היה לי שום דבר. כל יום היינו הולכים ובלילה ישנים מתחת לעץ.

אני ואמא שלי ושלושה אחים נשארנו עד הרגע האחרון ואבא ברח לפני זה. הוא היה עם השביבא, הצעירים. והם ברחו קודם כדי לא להיתפס עם

הנשק. ברחנו והגענו עד בת שלמה שהיה כפר יהודי ובערבית קראו לו מיג'מל. עברנו בהר והייתי יחף בן תשע עד שהגענו לכפר קניר. הייתי בקניר והתחילו לקרוא לאנשים ותפסו אותנו יהודים בכפר. חיפשו את הגברים הצעירים. הציעו לנו אוכל. היו מטנטורה וג'בע, נפגשנו מתחת עצי הזית. בקניר תפסו אותנו חיילים יהודים ונתנו לילדים משהו לאכול. היו לוקחים כל בן 17, שמים אותו בצד ומחסלים אותו. אם הייתי בן 17 הייתי מחוסל. קברו אותם שם במקום. אחר כך הביאו אותנו לפורדיס. לכל אחד אמרו, לאן אתה רוצה ללכת? לעבדאללה? היו שהעדיפו ללכת לירדן ואנחנו נשארנו. אמא שלי נשארה כאן כי יש לה דודה בפורדיס אז הלכנו לשם. היה אחד מזכרון יעקב שמדבר ערבית אז נתן לנו להישאר. שמו אותנו במסגד בפורדיס וישנו שם שלושה ימים. משפחות לקחו אנשים לבתים שלהם. דודה שלי נתנה לנו בית מתחת לבית שלה.

חומרי עזר 2 / חומרים ללימוד בקבוצות קטנות / הנרטיב של האו"ם / מסמך ארכיון
 דו"ח של נציג האו"ם, ריליי (עבד יחד עם הרוזן ברנדוט). מתאריך 8.9.1948.

דו"ח של האו"ם

הוועדה המרכזית לפיקוח על הפסקת האש

שם המקרה: הכפרים עין ע'זאל, אג'זם וג'בע
 מקרה מס' 10

1. אופי התלונה

נטען על-ידי המזכיר הכללי של הליגה של מדינות ערב, על-ידי ממשלת סוריה, על-ידי מטה הצבא העירקי בשכם ועל-ידי המטכ"ל הלבנוני כי לאחר תחילת הפסקת האש השנייה תקף הצבא הישראלי את הכפרים הערבים עין ע'זאל, אג'זם וג'בע ביבשה ומן האוויר; כמו כן נטען ש-4,000 פליטים ועשרות אלפים של ערבים נשבו או נטבחו במהלך התקפה זו.

2. סיכום ראיות

הכפרים עין ע'זאל, אג'זם וג'בע נמצאים בשטח ישראלי, ולפני כניסת הפסקת האש השנייה תושביהם נהגו להתקיף את התנועה הישראלית בכביש חיפה-תל-אביב העובר באזור הזה, בתגובה להתקפות כביכול של הכוחות הישראליים. ישנן ראיות המעידות כי במקרים מסוימים ההתקפות הערביות באזור זה היו בעידודו של הצבא העירקי.

החל מיום השמונה-עשר ביולי 1948, הצבא הישראלי התקיף את הכפרים הללו ביבשה ומן האוויר, למרות העובדה שתושבי הכפרים ניסו לשאת ולתת עם הצבא הישראלי כאשר התחילה הפסקת האש השנייה. המטרה המוצהרת של התקפות אלה הייתה להבטיח את התנועה בכביש תל-אביב-חיפה.

ההתקפה על הכפרים האלה לבשה אופי של פעולה צבאית. הכפרים הותקפו מן האוויר והופגזו על-ידי כוחות קרקע.

לתושבים הערבים היו מספר נפגעים. על אף שאין אפשרות לאמוד במדויק את מספר הנפגעים, מן החומר העומד לרשותנו ברור כי מספרם לא עלה על 130.

צוות בדיקה מיוחד נשלח לאזור ג'נין, המקום שבו תושבי כפרים אלה נמצאים כעת. רשימות שלמות של התושבים האלה הוכנו. הנתונים הם כדלקמן:

אותרו	מדווחים כנעדרים	מדווחים כהרוגים	אוכלוסייה ב-31.12.46	עין ע'זאל אג'זם ג'בע סך הכול
2,464	33	22	2,410	
4,153	25	32	3,140	
1,494	5	8	1,270	
8,111	63	62	6,820	

לא קיים מידע בנוגע לנפגעים של הצבא הישראלי, אך הייתה התנגדות מסוימת להתקפות הישראליות. אין ראיות כי מספר רב של ערבים נשבו על-ידי הכוחות הישראליים.

עם סיום ההתקפה ב-25 ביולי, כל תושבי שלושת הכפרים נאלצו להתפנות. לאחר פינוי הכפרים, הצבא הישראלי הרס בשיטתיות את עין ע'זאל ואת ג'בע. לא נראה כי נגרמו נזקים נוספים לכפר אג'זם מאז ההתקפה.

טענות ישראל

הצבא הישראלי הודה בהתקפה, אך טען כי הייתה מבצע משטרתי בלבד, לגביו אין למתווך סמכות, היות והמבצע נשא אופי פנימי מובהק.

החלטת הוועדה

הוועדה מחליטה כי:

(1) בסמכותה לטפל בתלונה. אם התלונה תתברר כנכונה, היא תתייחס לפעולה כצבאית, מכיוון שלפעולה היה אופי צבאי ולא משטרתי, ובתנאים האלה העובדה כי הפעולה בוצעה מאחורי קווי הצבא הישראלי אינה משנה את אופיה. לכן, הוועדה אינה מקבלת את הטענה הישראלית.

(2) הצבא הישראלי אכן ביצע פעולה צבאית נגד הכפרים עין ע'זאל, אג'זם וג'בע החל מיום ה-18 ביולי 1948 ופעולה זו מהווה הפרה של תנאי הפסקת האש השנייה.

(3) הגורמים שלהלן החמירו את העניין:

(א) הצבא הישראלי אילץ תושבי עין ע'זאל, אג'זם וג'בע להתפנות והרס בשיטתיות שניים מן הכפרים האלה.

(ב) לא היו ראיות לכך כי תושבי הכפרים הנדונים התקיפו את כביש תל-אביב-חיפה אחרי כניסת הפסקת האש השנייה לתוקפה.

(ג) הצבא הישראלי תקף חרף המאמצים מן הצד הערבי לשאת ולתת עם הצבא הישראלי.

וו. א. ריילי

אלוף, חיל הנחתים של ארצות הברית

יו"ר בפועל של הוועדה המרכזית לפיקוח על הפסקת האש

חיפה, 8 בספטמבר 1948

אושר:

הרוזן פולקה ברנדוט

מתווך מטעם האומות המאוחדות בנושא פלסטין

9 בספטמבר 1948

חומרי עזר 2 / חומרים ללימוד בקבוצות קטנות / הנרטיב של האו"ם / מסמך ארכיון
 מכתב שכתב הרוזן ברנדוט לשר החוץ הישראלי שרתוק (חשה שרת). מתאריך 9.9.1948.

האומות המאוחדות

משרד המתווך מטעם האומות המאוחדות בנושא פלסטין

מלון דה רוז

רודוס, יוון

9 בספטמבר 1948

הוועדה המרכזית לפיקוח על הפסקת האש

מקרה מס' 10

הכפרים עין ע'זאל, אג'זם וג'בע

מר מ. שרתוק,

שר החוץ, ממשלת ישראל הזמנית

הקריה

אדוני,

אני מתכבד להעביר כאן עותק של ממצאי הוועדה המרכזית לפיקוח על הפסקת האש בנוגע למקרה המוזכר לעיל, ואשר אישרתי, כפי שצוין בעמוד 2 של ממצאים אלה.

בקשר לחקירה והממצאים בנוגע למקרה, עמדתה של ממשלת ישראל הזמנית, המתבססת על גישה טכנית לסמכויות שיפוט, הכשילה כל אפשרות לקבל תיאור מפורט ממקורות ישראלים בנוגע לאירוע. לדעתי, על סמך הראיות הזמינות לנו, אופי הפעולה שננקטה על-ידי הכוחות הצבאיים שלכם לא היה מוצדק בנסיבות הקיימות, במיוחד לאור הצעתם של הכפריים הערבים לשאת ולתת, ומה שנראה כהימנעותה של ישראל לבחון במלואה את ההצעה ולמצות כל מאמץ לפתור את הקושי בדרכי שלום. בנוסף, דעתי הנחרצת היא כי האמצעים שננקטו, הכוללים הריסתם השיטתית של שניים מבין הכפרים, היו מוגזמים, והיו הפרה של רוח הפסקת האש ושל תנאיה.

המידע ברשותנו מצביע על כך כי שלושת הכפרים ניזוקו במידה מסוימת בזמן ההתקפה, ושלאחריה עין ע'זאל וג'בע נהרסו בשיטתיות, אך לא נגרם נזק משמעותי לכפר אג'זם מאז ההתקפה.

לאור קביעות הוועדה, החלטתי היא כי:

(1) התושבים הערבים של הכפרים עין ע'זאל, אג'זם וג'בע, אשר נאלצו לפנות כפרים אלה לאחר כניסת הפסקת האש השנייה לתוקף, יורשו לחזור אליהם מיד ולגור שם בשלום;

(2) ממשלת ישראל הזמנית תעשה כל שניתן כדי לשקם את תושביהם הערבים של כפרים אלה, כולל שיפוץ על חשבונה של כל הבתים אשר ניזוקו או נהרסו בהתקפת הכוחות הישראליים, יחד עם הבתים שניזוקו או נהרסו אחרי אותה התקפה, תוך הבנה כי קביעה זו לא תשמש תקדים לטיפול בכל מקרה אחר, מאחר והקביעה מבוססת על התנאים המיוחדים שקיימים במקרה הזה;

(3) התהליך שבאמצעותו תמומשנה ההחלטות הכלולות בסעיפים (1) ו-(2) לעיל ייקבע ללא דיחוי בין ראש המטה שלי ונציגיו המוסמכים של השלטונות הממונים.

לסיום, עלי להדגיש כי החלטותיי מבוססות על ממצאים שאליהם הגיעה הוועדה רק לאחר ניהול חקירה מקיפה ביותר בעניין הזה.

חמישה צוותי חקירה נשלחו לשטח במועדים שונים. הנתונים המובאים בסעיף 2 של הממצאים הושגו על-ידי הכנת רשימות של שמות אמיתיים, דבר שדרש תקופות ארוכות של עבודה סבלנית ומדויקת. על סמך נתונים אלה ניתן היה לבחון את טיבה של הטענה כי 4,000 פליטים ועשרות אלפי ערבים נשבו או נטבחו במשך ההתקפה הישראלית. נתונים אלה הבהירו כי מספר ההרוגים לא יכול היה לעלות על 130, ושמספר השבויים לא היה גדול, דבר המוכיח כי טענה זו לא הייתה מבוססת.

שלך בנאמנות,

הרוזן פולקה ברנדוט

המתווך מטעם האומות המאוחדות בנושא פלסטין

מצגת הנכבה בהיסטוריה

מצגת זו מביאה מספר נקודות ואירועים היסטוריים בעיקר בין השנים 1947-1949. הטקסט שלהלן הוא טקסט נלווה למצגת, והוא מהווה הצעה כיצד להשתמש במצגת בכיתה. הטקסט המודגש הוא הטקסט שמופיע על גבי השקופית - שאר הטקסט הוא ההצעה שלנו לאפשרויות העברת השיעור בכיתה. ניתן לראות את הטקסט הזה גם בקובץ המצגת בתצוגה של "עמוד הערות".

הנכבה בהיסטוריה

שקופית 1.

מהי הנכבה?

שקופית 2.

"נכבה" היא מילה בערבית שפירושה "אסון גדול" או "קטסטרופה" (كَلْبَة). היא מתייחסת להרס רוב היישובים הפלסטיניים ב-1948 ולהפיכת תושביהם לפליטים. הנכבה עברה על החברה הפלסטינית כולה. היא החלה בשטח שעליו קמה מדינת ישראל, שגבולו עבר בקו הירוק. המושג "נפסה" משמעותו "אסון קטן", והוא מתייחס לאירועי 1967 ("מלחמת ששת הימים").

הנכבה במספרים

שקופית 3.

בחלק זה של המצגת נציג מספר נושאים שבדרך כלל איננו לומדים ו/או יודעים על 1948: על החיים לפני 1948, על הנכבה ועל מה שהתרחש אחריה. המצגת אינה באה להציג תמונה היסטורית כוללת ושלמה של התקופה האמורה, אלא נועדה להאיר מספר היבטים לא ידועים על הנכבה. אנו סומכים עליכם, הלומדים, שתוכלו לעשות חיבור והשלמה בין הסיפור שאתם מכירים לנקודות שיועלו כאן. אנו מזמינים אתכם להיות ביקורתיים לכל ידע, כמו גם למידע שיוצג פה. המצגת אינה השורה התחתונה, ולכן המידע המוצג בה הוא בקיצור מאוד ועל קצה המזלג. היא מהווה הקדמה ראשונית ללימוד ולעיסוק בנושא הנכבה ואתם מוזמנים להמשיך ולהרחיב (רשימת מקורות מומלצת נמצאת בהצעות לקריאה נוספת ביחידה 4 של הערכה וביחידות נוספות בערכה).

הנכבה במספרים

שקופיות 4-7.

אוכלוסייה בארץ בשנת 1947: יהודים 600,000 ; פלסטינים 900,000
 האוכלוסייה בארץ בשנת 1949: יהודים 1,000,000 ; פלסטינים 150,000
 מספר היישובים בארץ בשנת 1947: יהודים 350 ; פלסטיניים 700
 מספר היישובים בארץ בשנת 1949: יהודים 400 ; פלסטיניים 170
 הנתונים מתייחסים לשטח שעליו הוקמה מדינת ישראל

מקור: Abu Sitta, 2004.

במילים אחרות, בין השנים 1947 ו-1949: 530 מהיישובים הפלסטיניים נהרסו; 800 אלף תושבים פלסטינים בארץ גורשו ולא הורשו לחזור; מתוכם: 30 אלף עקורים פנימיים.
 - מה משמעותם של מספרים אלה? כדאי לאפשר דיון קצר בכיתה

איך הייתה פלסטין לפני הנכבה? / עיר

שקופית 8.

ב-1946 היו עשרים ותשע ערים. הערים המערבות (ערביות-יהודיות) הגדולות: ירושלים, חיפה ויאפא. הערים הערביות הגדולות: נצרת, שכם, חברון, רמלה, לוד ועזה. העיר היהודית הגדולה: תל-אביב. ב-1947 חיו בערים כשליש מהערבים בפלסטין.

על מנת ללמוד מהי הנכבה, יש לחזור בזמן ולבחון את החברה הפלסטינית והחברה היהודית שהיו כאן באותן שנים. בחלק זה נתמקד בחברה הפלסטינית בעיר ובכפר וביחסים בין יהודים וערבים. החברה הפלסטינית הייתה ברובה חברה חקלאית, אך מתקופת השלטון העות'מני ובמהלך שלטון המנדט הבריטי עבר מרכז הכובד הכלכלי, החברתי, והפוליטי מהכפרים לערים והן הפכו למרכיב חשוב בחברה הפלסטינית. הערים שימשו כצומת שחיברה את החברה המקומית עם החידושים, ההמצאות והרעיונות בעולם, ושם גם צמחה התנועה הלאומית הפלסטינית. בשלוש הערים הגדולות הגיעה האוכלוסייה הערבית לכשבעים אלף נפש בכל אחת. בערים הגדולות התפתחו המסחר, הבנקאות, התעשייה הקלה והתחבורה, וגם חיי תרבות וחברה ענפים. מעמד הפועלים וארגוניו בלטו מאוד בערים, אך חיי התרבות והפוליטיקה פותחו בעיקר על-ידי שכבת המעמד הבינוני-בורגני שצמח בערים.

שקופית 9

איך הייתה פלסטין לפני הנכבה? / עיר

יאפא הייתה אחת הערים החשובות בארץ. היא היוותה מרכז כלכלי, תרבותי ושלטוני, ופרחו בה חיי פנאי, תרבות ופוליטיקה.

בתחילת המאה ה-19 יאפא עוד הייתה כפר, אך כבר מאמצע המאה היא עברה שינוי מואץ מכפר לעיר: היא הפכה לעיר מסחר מרכזית ואוכלוסייתה גדלה מ-17 אלף תושבים ב-1886, ל-47 אלף ב-1906. נמל יאפא, שהתפתח בעקבות גידול הדרים לייצוא ופתיחת קו מסילת הברזל ב-1894 בין יאפא לירושלים, היווה מנוף כלכלי חשוב לפיתוח המסחר ולתנועת צליינים. עד הכיבוש הבריטי, יאפא הייתה מרכז רב-תרבותי, שהתקיימו בו קהילות נוצריות, מוסלמיות ויהודיות, בסובלנות דתית יחסית.

שקופית 10

איך הייתה פלסטין לפני הנכבה? / עיר

תושבים פלסטינים: 70 אלף; תושבים יהודים: 30 אלף; בתי ספר: 19; תלמידים ותלמידות: 11,500; מסגדים: 12; כנסיות: 10; בתי חולים: 4; עיתונים יומיים: 7

הנתונים מתוך סקר שהוגש לאו"ם ב-1946, בתוך www.palestineremembered.com ביאפא היו בתי קפה רבים ומועדון כדורגל, והיו בה יותר בתי קולנוע מאשר בתל-אביב. העיר היוותה מרכז שלטוני עבור התושבים הערבים והיהודים. שכונות רבות, יהודיות וערביות, קמו בסמוך אליה והיא המשיכה להיות המרכז המטרופוליני שלהן. עד שנות השלושים הייתה יאפא העיר החשובה ביותר מבחינה תרבותית, מסחרית ופוליטית. עם פיתוחה הכלכלי של חיפה והקמת נמל חיפה בשנות השלושים על-ידי הבריטים, ועם הקמת שכונות יהודיות-אשכנזיות מסביב ליאפא, היא איבדה מעט ממרכזיותה.

שקופית 11

איך הייתה פלסטין לפני הנכבה? / כפר

כמעט שני שלישים מהאוכלוסייה הייתה כפרית.

מקור הפרנסה העיקרי היה חקלאות, ובראש הכפר עמד המוכתאר, שהיה לרוב נציגה של המשפחה השלטת בכפר. הכפרים היו בדרך כלל יחידה עצמאית מבחינה חברתית, פוליטית וכלכלית. מרבית האוכלוסייה הערבית הפלסטינית חיה בכפרים. רובם חיו מחקלאות. הכפרים היו בדרך כלל מסוגרים מבחינה חברתית ופוליטית, ומבחינה כלכלית סיפקו בעצמם את צורכיהם. רוב הכפרים ישבו בראשי גבעות ובתיהם היו בעיקר בתי אבן. החברה הכפרית הייתה מאורגנת סביב הכפר הבודד והחמולה. כוחה של החמולה נקבע במידה רבה לפי הנכסים שהיו ברשותה. היו צורות שונות של בעלות

על האדמות: קולקטיבית; פרטית-מקומית; בעלות פיאודלית של עשירים מחוץ לפלסטין. ברוב האזורים בארץ פעל כל כפר כיחידה אוטונומית גם ב-1948: היו שגילו התנגדות ולחמו והיו שבחרו בדרך של אי-לוחמה. היו מספר אזורים שבהם נוצרו גושים ובריתות בין הכפרים, והם נקטו עמדות פוליטיות משותפות.

שקופית 12.

איך הייתה פלסטין לפני הנכבה? / כפר

הכפר חטיין נמצא כתשעה קילומטרים מערבה מטבריה, על מורדות הר חטיין. מיקומו הקנה לו חשיבות אסטרטגית ומסחרית.

סמוך למיקום כפר חטיין, התנהל קרב חטיין המכריע בין הצבא הצלבני וצבא המוסלמי בפיקודו של סלאח אדיין אלאיובי בשנת 1187. ייתכן שהכפר נבנה באותו המקום של הכפר הכנעני אסדים שבמאה ה-3 לפנה"ס הוחלף שמו לכפר חטיין (כפר החיטה).

הכפר נבנה בצורת משולש, רחובותיו ישרים ומתונים. במרכז היה שוק קטן, בית ספר יסודי ומסגד. לכפר אדמות פוריות לחקלאות, ושפע של גשמים עונתיים ומי תהום תרמו לשגשוג החקלאות. ואכן, רוב התושבים עסקו בחקלאות והכלכלה שגשגה. ב-1945 חיו בכפר 1,190 תושבים ב-190 בתים ובבעלותם היו יותר מ-20 אלף דונם אדמה.

שקופית 13.

איך הייתה פלסטין לפני הנכבה? / כפר

ערות של סהאם פאלח שבאיטה, פליטת הכפר חטיין.

שקופית 14.

איך הייתה פלסטין לפני הנכבה? / בין פלסטינים ליהודים

טקס חנוכת מרפאה משותפת יהודית-ערבית בקיבוץ עמיר, 1945. בשלט הפסוק "הַנְּנִי מַעֲלָה-לָהּ אֲרָכָה וּמִרְפָּא, וּרְפָאִים; וְגַלִּיתִי לָהֶם, עֲתַרְתְּ שְׁלוֹם וְאַמֶּת." (ירמיהו, ל"ג, ו) אפשר לנתח את התמונה כמסמלת את החיים המשותפים המורכבים: מצד אחד, הקמת מרפאה יהודית-ערבית משותפת שנועדה לכלל תושבי האזור; מצד שני, השלט מעל המרפאה נכתב רק בעברית, ודבר זה מעלה שאלות לגבי מהות השותפות: האם הערבים היו שותפים או רק מקבלי שירות מהיהודים שהקימו את המרפאה? כשאנו אומרים "דו-קיום" (אז והיום) למה הכוונה? האם כל אחת מהקבוצות מקבלת מעמד שווה במדינה של לאום אחד?

שקופית 15.

איך הייתה פלסטין לפני הנכבה? / בין פלסטינים ליהודים

מצד אחד, במקומות רבים בארץ התפתחו יחסי שכנות ושיתוף פעולה, ומצד שני, התחזקות שתי התנועות הלאומיות (במיוחד הציונית) והתחרות על המשאבים לוו במתח, חשדנות ואלימות. ביטויים של חיים משותפים היו גם בהקמת מספר התארגנויות פוליטיות ואיגודים מקצועיים משותפים, מקומות עבודה משותפים ויחסי מסחר. מצד שני, יהודים קנו קרקעות שהובילו לנישול אריסים פלסטינים, וקידמו את הרעיון של עבודה עברית שהדיר פלסטינים משוק העבודה המתפתח. יחסם של הציונים לפלסטינים היה דו-ערכי: מצד אחד הם סימלו עבורם את התרבות האוטנטית ונחשבו כמי ששימרו את התרבות היהודית העתיקה בארץ, ומצד שני היהודים התייחסו אליהם בזלזול ובהתנשאות, והסתכלו עליהם כמבט שהאדיר את התרבות האירופאית שממנה באו והנמיך את התרבות הערבית

המקומית.

האירופאית שממנה באו והנמיך את התרבות הערבית המקומית.

שקופית 16.

איך הייתה פלסטין לפני הנכבה? / בין פלסטינים ליהודים
עד למלחמת 1948 עדיין הייתה תקווה ואפשרות לפיתוח צורות חיים משותפות של פלסטינים ויהודים.

משנות העשרים של המאה ה-20 פעלו בארץ קבוצות ומנהיגים שהתנגדו לגישת הציונות המדינית שתמכה במדינה ריבונית רק ליהודים, וגרסו שניתן לקיים חיים משותפים ושוויוניים בארץ תוך הסדרים מדיניים שונים, כמו מדינה דו-לאומית. ביניהם היו יהודה ל מאגנס, מרטין בובר וגרשם שולם, התנועות "ברית שלום", "אגודת איחוד", הרוויזיוניסטים, הציבור החרדי, ועוד. היכרות עם רעיונות ואנשים אלו יכולה לאפשר לנו בחינה מחודשת של המשפטים הידועים "אין ברירה" ו"לעד נועדנו לחיות על החרב", ולפתוח אותנו להיכרות עם אלטרנטיבות אחרות שהיו ושקיימות גם כיום.

שקופית 17.

מתי זה קרה?

הנכבה התרחשה בעיקר בשנת 1948. בנובמבר 1947 התקבלה תוכנית החלוקה באו"ם. על-פי התוכנית נועד שטח הארץ להיות מחולק בין שתי מדינות כמעט שוות בגודלן, על אף שהיהודים היוו רק כשליש מאוכלוסיית הארץ והיו בבעלותם כחמישה אחוזים משטחה בלבד.
למה לדעתכם הערבים לא קיבלו את תוכנית החלוקה?

שטח המדינה היהודית על-פי תוכנית החלוקה, השתרע על חמישים וחמישה אחוז משטח הארץ, וחיו בו כ-500 אלף יהודים וקרוב ל-400 אלף פלסטינים. בשטח שיועד למדינה הפלסטינית היו כ-700 אלף נפש, מתוכם כ-10,000 יהודים. התוכנית ביקשה להקים בארץ שתי מדינות עם איחוד כלכלי. בתוכנית הובעה התנגדות להעברת אוכלוסייה כפויה, אך בפועל מימושה היה מחייב חילופי אוכלוסין שלמעשה היו כרוכים בעקירת מאות אלפי פלסטינים. למרות התנגדויות שונות בתוך הציבור היהודי, ההנהגה הציונית קיבלה את הצעת החלוקה, היות והייתה זו הכרה רשמית ראשונה במדינה יהודית וכן היא ראתה הצעה זו כנדיבה ביותר שהוצעה עד כה. ההנהגות הפלסטינית והערבית דחו את החלטת האו"ם, מכיוון שהצעה זו הייתה בעייתית ולא מציאותית עבורם: רוב תושבי הארץ היו פלסטינים, המדינה שיועדה להם כללה פחות מחמישים אחוז משטח הארץ, והם עמדו לאבד את מרבית האזורים הפוריים של הארץ. בעוד היהודים היו בעלים של חמישה אחוזים מהקרקעות, והיוו כשליש מכלל התושבים, הפלסטינים נדרשו לוותר על רוב שטח הארץ.

יחסי הכוחות בתחילת המלחמה: בסוף 1947 היה היישוב היהודי מאורגן במוסדות שלטוניים וכלכליים עצמאיים. הכוח הצבאי שלו בשלב זה של הלחימה היה מורכב מארגון "ההגנה" (שהיווה כבר כוח צבאי סדיר למחצה) ומיחידות צבאיות של הארגונים שפרשו מ"ההגנה" - האצ"ל והלח"י. יחד הם מנו כארבעים אלף לוחמים, שהלכו והתארגנו במסגרת חטיבות צבאיות. הכוחות הפלסטינים שעמדו מולם היו ברובם לא סדירים, לא מאוחדים ואורגנו על בסיס מקומי. הכוח העיקרי נקרא "הג'יהאד הקדוש" (באזור ירושלים מפקדם היה עבד אל קאדר אל חוסייני ובאזור רמלה חסן סלאמה) במקביל להם לחמו מתנדבים מארצות ערב, שאורגנו על-ידי הליגה הערבית במסגרת "צבא ההצלה הערבי", שמפקדם היה פאוזי אל קאוקג'י. כל הלוחמים יחד מנו כ-10,000 לוחמים, רובם ללא ניסיון צבאי. צבא ההצלה סירב

פאוזי אל קאוקג'י. כל הלוחמים יחד מנו כ-10,000 לוחמים, רובם ללא ניסיון צבאי. צבא ההצלה סירב לתאם מהלכים עם הג'יהאד הקדוש.

מתי זה קרה?

שקופית 18.

מהשלב שבו התקבלה תוכנית החלוקה באו"ם ועד מרץ 1948, הייתה החמרה באלימות של שני הצדדים, כגון ירי על צירי תנועה ופעולות גמול. בפרק זמן זה לא התרחש עדיין גירוש שיטתי ומסיבי של קהילות פלסטיניות. הנכבה, הרס היישובים וגירוש תושביהם, החלה בעיקר ממרץ 1948. היא התרחשה במקביל למלחמה מול צבאות ערב ולא כחלק אינטגרלי או הכרחי שלה. מצב של אנדרלמוסיה מוחלטת השתרר בחלקים נרחבים של הארץ והמהומות הלכו והחריפו לקראת מלחמה. מעשי אלימות הלכו ותכפו מצד קבוצות לוחמים של יישובים סמוכים, יהודים וערביים. ככל שהתקרב מועד יציאת הבריטים מהארץ, הבריטים הרפו את השליטה שלהם והלחימה הלכה והתעצמה. הלחימה בין דצמבר 1947 למרץ 1948 הייתה בעיקר בצורת מלחמת אזרחים: האוכלוסיות השונות שכנו בקרבה האחת לשנייה, הבריטים עדיין היו בארץ, ואופי הכוחות הערביים והיהודיים היה מחתרתי או מחתרתי למחצה. במרכזי הערים, בייחוד בערים המעורבות, המלחמה הלכה והחריפה: הוטלו פצצות והיו יריות בלתי פוסקות; באזורים הכפריים הפלסטינים הצליחו פעמים רבות לחסום את הכבישים בין מרכזי היישוב היהודי, מה שגרר פעולות תגמול יהודיות. יחד עם זאת, היו גם ניסיונות לצמצם את ממדי האלימות, למשל כפרים שניסו להגיע להסדרים של אי-לוחמה עם הכוחות היהודיים או יישובים שהתנגדו לנוכחותם של גורמים לוחמניים חיצוניים. אולם ככל שגברו הקרבות כך גברו גם החשדות בין היישובים, אפילו אם שררו ביניהם בעבר יחסי ידידות. על אף שלא היו מאמצי גירוש מכוונים בשלב זה, האלימות הגוברת, ההתקפות הישירות או הפחד מפניהן והבלגן בערים הובילו לכך שעד פברואר-מרץ 1948 נמלטו כ-75 אלף פלסטינים בעיקר מהמעמד הגבוה והבינוני מיאפא, חיפא וירושלים וממספר קטן של אזורים כפריים.

איך זה קרה?

שקופית 19.

במרץ 1948 עברה "ההגנה" למתקפה במסגרת תוכנית ד'. מטרתה הייתה ליצור רצף טריטוריאלי יהודי - כלומר שליטה על מקסימום שטח ומינימום אוכלוסייה ערבית. "בכיבוש כפרים באזורך, אתה תחליט - האם לטהר או להרוס אותם - בהתייעצות עם יועצך לענייני ערבים... הינך רשאי להגביל - ככל שתוכל - לטיהור, מבצעי כיבוש והרס של כפרי אויב באזורך." מתוך תוכנית ד'

לפי פסקה זו, מה לדעתכם המשמעות של תוכנית ד'?

בשלב זה שלטו הכוחות הפלסטיניים על האזורים המאוכלסים בערבים והצליחו לנתק דרכים שקישרו בין ערים גדולות לבין יישובים יהודיים מבודדים, ולכן נדמה היה שידם על העליונה. אווירת יאוש קשה שררה בקרב היהודים לגבי העתיד לקרות לאחר החמישה-עשר במאי, יום נסיגת הבריטים. תחושת חוסר הביטחון הפיזי והפוליטי הלכה וגברה.

במרץ 1948 עברה "ההגנה" במוצהר לאסטרטגיית התקפה, על מנת להוביל ניצחון על הכוחות הלא סדירים הערבים, קודם שיגיעו הכוחות הסדירים של צבאות ערב. לצורך כך הוחל ביישום תוכנית ד'. מטרת התוכנית הייתה לסלק גורמים עוינים בפועל או בכוח מן האזור שנועד למדינה היהודית, ליצור

מטרת התוכנית הייתה לסלק גורמים עוינים בפועל או בכוח מן האזור שנועד למדינה היהודית, ליצור רצף טריטוריאלי יהודי ולהבטיח את הגבולות העתידיים. רוב הכפרים נחשבו עוינים מכיוון שהכוחות הלא סדירים התגוררו בהם, והכוחות היהודיים סברו שמיליציות כפריות רבות נוטלות חלק בפעילויות נגד היהודים. תוכנית זו קבעה שיש לכבוש כפרים וערים ערביים, להחזיק בהם בקביעות, או למחוק אותם. על אף שהתוכנית לא נכתבה כתוכנית לגירוש האוכלוסייה האזרחית, היא נתנה הרשאה לגירוש אוכלוסיות שלמות ולהחרבת יישובים. היא היוותה עוגן ובסיס אסטרטגי ואידיאולוגי למעשי הגירוש, שנותרו תחת שיקול הדעת של המפקדים בשטח. התקפות "ההגנה" במסגרת תוכנית זו כווננו נגד חברה שהייתה נתונה אז כבר במשך חודשים רבים תחת לחצים קשים ובתהליך של התשה ושחיקת כוחה. עד החמישה-עשר במאי, יום ההכרזה על הקמת מדינת ישראל ופלישת הכוחות הצבאיים הסדירים של מדינות ערב, תפסה "ההגנה" אזורים נרחבים שהיו עד אז בשליטה ערבית. במהלך חודשים אלו נכבשו הערים המעורבות חיפא, טבריה ויפא, וכן כפרים רבים ברחבי הארץ. פלסטינים רבים נאלצו לעקור מבתיהם ורבים גורשו על-ידי כוחות הצבא הישראליים.

איך זה קרה?

שקופיית 20.

אחד הנושאים המרכזיים שאנו לא יודעים על הנכבה הוא איך היא קרתה. איך עזבו וגורשו כל כך הרבה תושבים מבתיהם? בנושא זה נתמקד בשקופיות הבאות.

איך זה קרה?

שקופיית 21.

הגורמים העיקריים לעזיבת תושביהם הפלסטינים של 530 כפרים וערים:

התקפת יהודים או קרבות - 270 יישובים - 51%

גירוש על-ידי כוחות יהודיים - 122 יישובים - 23%

השפעת נפילת יישובים שכנים - 49 יישובים - 9%

לוחמה פסיכולוגית והפחדה - 50 יישובים - 9%

הוראה של מנהיגים או מוכתארים בכפרים - 5 יישובים - 1%

אין מידע - 34 יישובים - 6%

(סלמאן אבו-סתה, 2004; בני מוריס, 1991)

איך זה קרה?

שקופיית 22.

רוב היישובים (83 אחוז) פונו כתוצאה ישירה של פעולה צבאית ישראלית. כפי שההיסטוריון הישראלי בני מוריס מאשר, הטענה שהפליטים עזבו בגלל הוראות ערביות היא מיתוס.

איך זה קרה?

שקופיית 23.

כעת נרחיב יותר על כל אחד מהגורמים האלו דרך מסמכים היסטוריים, עדויות ומקורות שונים.

שקופית 24.

סיבות לעזיבה: התקפה צבאית

"במשך הבוקר (היהודים) ירו ללא הרף על כל הערבים שנעו בוואדי ניסנאס ובעיר העתיקה. יריות אלו כללו אש ללא כל הבחנה ממקלעים וצלפות על נשים וילדים [...], שניסו לצאת מחיפה דרך השערים שהובילו אל הרציפים [...]. ליד השער המזרחי של הנמל התגודדו בצפיפות רבה נשים, ילדים וזקנים ערבים, היסטריים ומבוהלים, והיהודים פתחו עליהם באש ללא רחמים". משקיפים בריטיים (בתוך מוריס, 1991, עמ' 123).

שקופית 25.

סיבות לעזיבה: התקפה צבאית

במקרים לא רבים הייתה התנגדות צבאית ערבית ופולסטינית, אבל יחסי הכוחות כמעט תמיד היו לטובת הצד היהודי.
עלי חמודה, שנעקר מעין ע'זאל, מתאר את המצב בכפרו:
"הפציצו את המרכז של עין ע'זאל, שהיו שם חנויות ובית קפה. הצעירים לקחו נשק ושמרו בלילה. היה רמדאן. כל יום אחרי צהריים התחילו להפציץ אותנו, כשאנשים רוצים כבר לאכול. ואיזה נשק היו לנו? חנטריש. יורה אולי 6 מטר לגובה. כמה היו רובים פה להגנה? אולי 25 רובים. לא התכוננו בכלל למלחמה. באו כמה אַבְדָאִים מאג'זים ומחיפה ואמרו 'בואו נילחם' אבל מה היה להם? כלום".
"היה טנק בכניסה לכפר. אולי היהודים לקחו אותו מהבריטים. אולי הייתה הבנה ביניהם שייקחו את הטנק להילחם. אנשים שלנו עשו להם מלכודת. ירדו מסביב וירו לטנק בגלגלים והוא נתקע. הביאו אותו למעלה עם חמורים וסוסים. הרגו את שלושת היהודים ולקחו הטנק". (מתוך: חוברת "זוכרות את עין ע'זאל", 2003)

שקופית 26.

סיבות לעזיבה: התקפה צבאית

ערויות על התקפות צבאיות מפי תושבים פלסטינים ומפי חייל יהודי.

האני מוניב זיד, עקור מעין אל-מנסי

עוסטא דאקוואר, תושבת תרשיחה

מיקי כהן, חייל לשעבר שהשתתף בכיבוש באר שבע

שקופית 27.

סיבות לעזיבה: גירוש

היה דפוס פעולה שחזר על עצמו במקרים רבים: אחרי שתושבי הכפר נכנעו, הכפר הוקף משלושה צדדים והרביעי נותר פתוח ליציאה לכיוון המדינה הערבית השכנה. האוכלוסייה הופרדה לשניים: גברים לחוד, ונשים, ילדים וזקנים לחוד. האחרונים גורשו תוך איומים ויריות מעל ראשיהם, ולעתים גם נגנבו מהם דברי ערך.

"הם נוטשים את כפרי מולדתם ומולדת אבותיהם והולכים לגלות [...]. נשים, ילדים, תינוקות, חמורים - הכול נע בשקט וביגון צפונה, בלא להביט ימינה או שמאלה. אישה אינה מוצאת את בעלה וילד אינו מוצא את אביו [...]. אין מי שיודע לאן מוליכה הדרך. חפצים רבים מושלכים לצדי הרכבים; ככל שהפליטים מוסיפים ללכת כך הם הולכים ומתעייפים - והם משליכים מעצמם מה שביקשו לקחת איתם לגלות. לפתע כל חפץ נראה בעיניהם תפל, מיותר, חסר חשיבות, לעומת הפחד והרחף לשמור על החיים ועל שלמות הגוף". משה כרמל, מערכות הצפון, 1949. (בתוך מוריס, 1991, עמ' 308)

שקופית 28.

סיבות לעזיבה: גירוש

חלק מהגברים הוצאו להורג במטרה להפחיד ורבים נלקחו למחנות שבויים. מסמך הפקודה לכך בכפר הונין מופיע משמאל.

שקופית 29.

סיבות לעזיבה: גירוש

ערות של מרתא סוסאן מח'ול, עקורה מברעם, על הגירוש בכפרה.

שקופית 30.

סיבות לעזיבה: נפילת יישוב שכן

רבים מהיישובים ננטשו בעקבות נפילת יישוב שכן. תושבי יישובים אלה חששו מהתקפה צפויה עליהם בהיותם מחוסרי אמצעי הגנה. השפעה מורלית קשה במיוחד הייתה לנפילת ערים או כפרים גדולים שלוותה גם בקריסה חברתית וכלכלית.

טבח דיר יאסין וכיבוש חיפא צוינו כשני אירועי מפתח שהשפיעו רבות על גירוש ועזיבת הפלסטינים. הטבח בכפר דיר יאסין התרחש בתשעה באפריל 1948, במהלך ההתקפה על הכפר על-ידי האצ"ל, הלח"ו ו"ההגנה", ולאחריה. נרצחו למעלה ממאה גברים, נשים וילדים פלסטינים מתושבי הכפר, רובם לא חמושים. הידיעות על הטבח פשטו ברחבי הארץ.

"התעמולה הערבית זרעה בקרב הערבים פחד מפני כושר הלחימה של אנשי הארגון והאגדה הייתה שקולה כנגד תוספת חצי תריסר גדודים לכוחותיה של ישראל [...] הבהלה הדביקה את ערביי ארץ ישראל [...] היא סייעה לנו במיוחד [...] בטבריה ובכיבוש חיפה". מנחם בגין, המרד, 1964 (בתוך מוריס, 1991, עמ' 159)

שקופית 31.

סיבות לעזיבה: לוחמה פסיכולוגית והפחדה

ההגנה וצה"ל השתמשו בדרך של הפחדה כדי לגרום לנטישת תושבים פלסטינים. "חיפשונו [...] אמצעי שאיננו מחיבנו להפעלת כוח, כדי להבריחם את עשרות אלפי הערבים העוינים שנותרו בגליל ואשר במקרה של פלישה עלולים היו להכותנו מהעורף. ניסינו להשתמש בתכסיס המנצל את רושם המפלות [הערביות] בצפת ובשטח שטוהר על-ידי [מבצע] 'המטאטא' - תכסיס שהפליא לעשות. אספתי את המוכתרים היהודיים, שקשרים להם עם ערבים בכפרים שונים, וביקשתים ללחוש באוזני כמה ערבים שתגבורת יהודית עצומה הגיעה לגליל והיא עומדת לבער את כל כפרי [עמק] החולה. לייעץ להם, כידידים, להימלט בעוד מועד. השמועה פשטה ברחבי עמק החולה כי עת לנוס. המנוסה הקיפה רבבות. התכסיס השיג את מטרתו במלואו [...] וניתן לנו לערוך עצמנו לקראת הפולשים לאורך הגבולות, מבלי לחשוש לעורפנו". יגאל אלון, ספר הפלמ"ח ב', 1953 (בתוך מוריס, 1991, עמ' 1-170)

שקופית 32.

מניעת שיבה

בתמונות: למעלה: גדר שהציבה קק"ל, המונעת כניסה לאזור מסגד הכפר ח'טין. למטה: הרס בית משפחת ביידאס, אחד השירידים האחרונים של הכפר שיח' מוונס (רמת אביב), לטובת הקמת מגדלי מגורים. מה רואים בתמונות?

שקופית 33.

מניעת שיבה

במהלך תקופת המלחמה ב-1948, השאלה האם לאפשר לפלסטינים לשוב הייתה עדיין פתוחה. "נתעוררו הרבה שאלות [...] אם עושים מאמץ להחזיר את הערבים לחיפה או לא. לעת עתה, כל עוד לא החליטו אחרת, קבענו כללים אחדים ובתוך זה: לא ניסע לעכו או לנצרת להחזיר את הערבים [שברחו מחיפה]. לעומת זאת, צריכה ההתנהגות להיות כזאת שאם על-ידי כך יבואו – [ש]יבואו, לא צריכים להתנהג רע עם הערבים [שנשארו בחיפה] כדי שאחרים [שברחו] לא יחזרו." גולדה מאיר, מתוך פרוטוקול של ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 6.5.1948. (בתוך מוריס, 1991, עמ' 185).

תוך כדי עקירתם של הפלסטינים במהלך המלחמה, עלתה השאלה כיצד להתייחס לפליטים. האם בסיום המלחמה לאפשר להם לחזור או למנוע זאת?

שקופית 34.

מניעת שיבה

ישראל אימצה מדיניות של מניעת שיבה וכבר בשישה-עשר ביוני 1948 החליטה הממשלה ש"הם אינם חוזרים", כפי שאמר שר החוץ משה שרת באותה ישיבה.

"(1) הרס יישובים ככל שניתן במהלך מבצעים צבאיים

(2) מניעת כל עיבוד ארמה על-ידם...

(3) יישוב יהודים במספר כפרים ועיירות כדי שלא ייווצר ואקום

(4) חקיקת חוקים

(5) הסברה"

מתוך תזכיר של י. וייץ, א. ששון, וע. דנין לבן גוריון, "טרנספר בדיעבד, סכמה לפתרון שאלת הערבים במדינת ישראל" (5.6.1948) (בתוך מוריס, 1999, עמ' 189)

חזון המדינה היהודית הכתיב תשובה ברורה למדי: בשישה-עשר ביוני 1948 כבר דובר בממשלה על כך ש"הם לא שבים". החלטה גורלית זו והפעולה למימושה היו תנאי הכרחי להקמת מדינה יהודית עם רוב יהודי גדול.

שקופית 35.

מניעת שיבה

הפעולות שננקטו למניעת שיבה היו הרס הכפרים, יישוב יהודים בכפרים, חקיקת חוקים (למשל, חוק נכסי נפקדים מ-1950), והפיכת אתרי כפרים לשימושים אחרים כגון פארקים או שטח צבאי סגור. פעמים רבות הצבא הישראלי ירה על תושבים פלסטיניים שניסו לחזור לכפרם.

בתמונות בשקופית זו ניתן לראות דוגמה לפעולות של מניעת שיבה על תושבי הכפר עג'ור: לאחר כניעתם וכיבוש הכפר, הממשלה הפכה את הכפר לפארק של הקק"ל וזו נטעה חורשת אקליפטוסים על חורבותיו.

חוק נכסי נפקדים הוא אחד המנגנונים החוקתיים העיקריים שננקטו על מנת למנוע את שיבת הפלסטינים. לפי חוק זה כל מי שהיה ב 1948 בשטח אויב (כולל בשטחים שהיו בשליטת אויב באופן זמני, אך בסוף המלחמה היו בתוך גבולות המדינה, לדוגמה נצרת), רכשו הועבר לבעלות האפוטרופוס על נכסי נפקדים – גוף ממונה מטעם המדינה. לחוק זה הייתה וישנה השפעה נרחבת על הפלסטינים, והוא זה שהפך את העקורים הפנימיים (פלסטינים שנשארו בתוך תחומי ישראל, אך לא הורשו לחזור לאדמותיהם) ל"נוכחים נפקדים" – כלומר, נוכחים בארץ אבל נפקדים מבתיהם ואדמותיהם.

מקורות

שקופית 36

- Abu Sitta, Salman H. (2004). *Atlas of Palestine 1948*. London: Palestine Land Society.
- Khalidi, Walid. (1992). *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*. Washington D.C.: Institute for Palestine Studies.
- Sanbar, Elias. (2004). *Les Palestiniens: La photographie d'une terre et de son peuple de 1839 a nos jours*. Lucon: Hazan.
- אופיר, עדי. (1999). "שנת האפס", בתוך: 50 ל-48, תיאוריה וביקורת 12-13, מכון ון ליר.
- מאגנס, יהודה לייב. (1949). לקט רעיונות ואמרות. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- מוריס, בני. (1991). לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים, 1947-1949. תל-אביב: עם עובד.
- מוריס, בני. (2000). תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ-ישראל, 1936-1956. תל-אביב: עם עובד.
- עמותת "זוכרות". (2003). זוכרות את עין ע'זאל [חוברת]. תל-אביב.
- עמותת "זוכרות". (2012). זוכרות את אלליד (לוד). [חוברת]. תל אביב.
http://www.zochrot.org/sites/default/files/allydd_small.pdf
- שי, אהרון. (2002). "גורל הכפרים הערביים הנטושים במדינת ישראל ערב מלחמת ששת הימים ואחריה". קתדרה, 105, עמ' 151-170.

אתרי אינטרנט:

www.palestineremembered.com

www.zochrot.org

חומרי עזר 2 / דף עבודה בנושא ההיסטוריה של מלחמת 1948

מה אנחנו יודעים על ההיסטוריה של הארץ לפני 1948 ועל המלחמה ב־1948?
 כיצד זה מסתדר עם מה שלמדנו במצגת?

1. קראו את האמירות הבאות:

"כשהיהודים הראשונים הגיעו לכאן, ארץ ישראל הייתה ארץ ריקה. ארץ ללא עם לעם ללא ארץ."

"תוכנית החלוקה התקבלה ב-1947, כי העולם הכיר שחייבת לקום מדינה ליהודים. היהודים קיבלו את תוכנית החלוקה, ואילו הערבים סירבו ולכן פרצה המלחמה. לכן הם אחראים לתוצאותיה ולא אנחנו."

"מלחמת העצמאות ב 1948 הייתה מלחמת קיום. מלחמת מעטים מול רבים. ניצחנו בה, אך המציאות הוכיחה שאנחנו חייבים להמשיך ולחיות על החרב."

2. קיימו דיון סביב השאלות הבאות:

- מה דעתכם על האמירות האלה? האם יש דברים נוספים שהייתם מוסיפים?
- איך האמירות האלה מתיישבות עם הדברים ששמענו במצגת?
- האם אפשר ליישב את הפער בין הידע שאנו מכירים לבין הידע שהוצג במצגת? איך?

חומרי עזר 2 / דף קריאה ודיון להרחבה על המושג "עדות"

על המושג "עדות"

1. עדות Testimony

עדות היא מסירת דברי העד. במסורת הפילוסופית והמשפטית של העולם המערבי, העדות מבוססת ומוגדרת פורמלית מתוקף נוכחותו של העד באירוע. עדות ראייה, עדות ממקור ראשון הנמסרת במילים, או עדות שמיעה מבססות ראייה בבית המשפט, לצד כללים משפטיים וגורמים נוספים. אולם בימינו, בעידן המשדר טראומה, שתיקה וקושי לייצג את הנראה, משבר עובר על יכולתו של העד לגולל את סיפורו וליטול עליו אחריות למען הכלל. שיח העדות ממלא מקום מרכזי במחשבה על הקשר בין היסטוריה וזיכרון לאחר השואה. העדות מופיעה בפרקטיקות של השפה העוסקות בשאלת האמת, בין שמדובר בעדות מודעת (בשיח ההיסטורי) ובין שמדובר בעדות בלתי מודעת (בשיח הפסיכואנליטי).

המושגים עדות, עובדה ואמת קשורים ביניהם קשר הדוק. "להעיד, משמעו לא רק לספר, כי אם להתחייב, ולחייב את הדין וחשבון בפני הזולת: לקחת אחריות - במילים - על ההיסטוריה או על אמיתה של ההתרחשות, על מה שעל-פי הגדרה הוא מעבר לאישי, על מה שיש לו תקפות ותוצאות כלליות" (פלמן, 1991:5). שאלת העדות קושרת בין ההיסטוריה לבין דרכי הסיפור (Narration), בין הדברים שאירעו לבין צורת מסירתם הסיפורית באמצעות הזיכרון. עדות היא פרקטיקה של שיח, נְדָר לְסַפֵּר, לייצר פעולת דיבור כהוכחה ממשית לאמת. משבר העדות, המקביל למשבר בייצוגו של אירוע, הופך למרכזי במיוחד נוכח ההיסטוריה הטראומטית של המחצית הראשונה של המאה העשרים.

נשאלת השאלה: מה תוקף עדותו של העד? האם העובדה שנכח באירוע אכן מקרבת אותו ל"אמת"? או שמא, כפי שנטען לא אחת, דווקא היותו שם, קרוב להתרחשות, מסתירה ממנו את "התמונה הגדולה" ומגבילה אותו בהבנת האירוע? מה תוקפה של עדות הנמסרת כעבור זמן, העלול לטשטש ולהחליש את זיכרונו של העד? האם אפשר בכלל להתייחס לעדותו כאל עדות "אותנטית", בהתחשב בעובדה שהיא מתווכת וזוכה למשמעות על-ידי אין-סוף עדויות אחרות הנוגעות לאירוע? מה דינה של עדות הנמסרת בפעם השנייה ובפעם השלישית? האם החזרה על העדות היא ערובה לשימור הסיפור, או דווקא לשינויו?

מתוך ספר בהכנה מאת דן ערב ודוד גורביץ'.
הדגשים במקור.

שאלת הדיון:
כיצד תענו על השאלות המועלות
בפסקה האחרונה?

חומרי עזר 2 / דף קריאה ודיון להרחבה על המושג "עדות" / המשך

2. הדיפרנד

(9) מטבעו של קורבן שלא להיות מסוגל להוכיח שנגרמה לו עוולה. בעל הקובלנה הוא מישהו שנגרם לו נזק ויש בידיו האמצעים להוכיח זאת. הוא הופך לקורבן אם הוא מאבד אמצעים אלה. הוא מאבדם למשל אם קורה שהאחראי (auteur) לנזק הופך להיות, בצורה ישירה או עקיפה, השופט שלו. יש לו סמכות לדחות את עדותו בתור שקרית או למנוע את פרסומה. [...] "העבירה המושלמת" אינה כרוכה בחיסול הקורבן או העדים [...]. אלא בהשגת שתיקתם של העדים, חירשות השופטים ואי-עקביותה (אי-שפיותה) של העדות. כך מנטרלים את המועץ, את הנמען, את המובן של העדות; הכול [מתנהל] איפוא כאילו מושג ההוראה (הנזק) לא היה קיים.

... (12) אני מעוניין לכנות "דיפרנד" את המקרה שבו בעל הקובלנה מחוסר אמצעי טיעון והופך לפיכך לקורבן. אם המועץ, הנמען והמובן של העדות מנוטרלים, הכול [נראה] כאילו לא היה נזק. מקרה של דיפרנד בין שני צדדים מתקיים כאשר ה"ניהול" של העימות שמציבם זה מול זה נוצר בניב של אחד מהם, ואילו את העוולה שממנה סובל האחר אי-אפשר לבטא בניב הזה.

... (22) צריך לחפש הרבה כדי למצוא את הכללים החדשים ליצירה ולשרשור של היגדים שמסוגלים לבטא דיפרנד שהתחושה מסגירה, אם איננו רוצים שהדיפרנד הזה יושתק לאלתר במחלוקת, ולא יהיה שימוש בקשב שיצרה התחושה. זה מה שמונח על כף המאזניים בספרות, בפילוסופיה, לפעמים בפוליטיקה - להעיד על דיפרנדים ולמצוא להם ניבים.

מתוך: ליוטאר, ז'פ. (1996), "הדיפרנד", תיאוריה וביקורת 8, ירושלים: ון ליר. תרגום: א. אזולאי.

שאלות לדיון:
מה הבעייתיות שעליה מצביע ליוטאר באשר לעד ולתהליך מתן העדות?
כיצד ניתן להבין את מה שליוטאר מתאר בהקשר של עדות פלסטינים על הנכבה?

3. הפנים של האחר

מבין כל איברי הגוף, הפנים הן העירומות ביותר [...] והאדם משתדל לחפות על כך בגינונים ובהעמדות פנים למיניהן. הפנים חשופות ומאוימות, [אך] עם זאת הפנים אוסרות עלינו להרוג. [...] "לא תרצח" הוא הדיבר הראשון של הפנים. זה צו. אמת, רצח הוא מעשה בכל יום; אפשר להרוג את האחר. התביעה האתית אינה בבחינת הכרח אונטולוגי. אין בכוחו של האיסור על רצח לעשות שהרצח יהא בלתי אפשרי. [...] היחס אל הפנים הוא אתי מעיקרו. אל מול הפנים של האחר, השתיקה בלתי אפשרית: אתה לא יכול אלא להיענות, לגלות כלפיהן אחריות. [...] "לא תרצח" משמעותו גם "עליך לעשות הכול למען חייו של האחר".

שאלות לדיון:
מהי אחריות לפי לוינס? כיצד היא באה לידי ביטוי בשמיעת עדויות על הנכבה ובמפגש עם פליטים פלסטינים?

מתוך: לוינס, ע' (תשנ"ה). אתיקה והאינסופי: שיחות עם פיליפ ממו. ירושלים: מאגנס. עמ' 67-68. תרגום: א. מאיר וש. ראם.

ביני לבינך ! / מרזוק אלחלבי

(מערכית: מאג'ד חמרה, עמר אע'באריה, תומר גרדי, מרזוק אלחלבי)

5	<p>הצבת שומר על מפתן כל כוכב וכוכב וחסמת את האופק והפקעת ממני את הצדדים ואסרת על שפתי להתהלך בחצרות ובדרכים אז פתחתי את דלתותי הסתר דרכן ימלטו המלים כקעקוע על צוואר.</p>	1	<p>ואני רואה אותך שותה את הקפה שלך כדי להתחיל את יומך במקום אליו הגעת וכדי שינעם לך זמנך והנה אני שומר את הקפה שלי כשפה כדי שהמקום ימשיך להיות שלי.</p>
6	<p>הטבע הופך בעיניך שמורה או טיול במסלול או תמונה במסדרון או תמונת הנוף תלוי על הקיר ואני בארצי מלח הארץ וצבעה, טעמה והתבלין.</p>	2	<p>הירח משקיף עליך תופעה במרומים או כוכב בשמים. ועלי הוא משקיף כחבר לאחר שהשלכת בישימון. נכנס אלי מחור האוהל כיכר לחם לארוחת הערב</p>
7	<p>אומר לי, בוא להלך בזמן השכם בבוקר. מה שעוד לא הגיע מהזמן זהו שותפות בינינו ויערות של אזמרגד. וכי אתה, אחרי חלוף החיים, מאסת בהגמוניה ואני אומר לך, שהזמן בינינו איננו אוביקטיבי בלתי נתן לחלוקה כך, ואינו ניטרלי.</p>	3	<p>אתה מקים ערים מעל אדמתי מחשיב את המקום לנדל"ן ושואף למאדים מקפיד לסדר את העניינים לפי מפות ואני מציב את הזיכרון שלי שאלה נוכחת ומבעיר לפתחך את חוכמת ההיסטוריה.</p>
		4	<p>באת אלי כשלילה שכלתה את כל הקשתות, הגורן והדקלים ספרת כי הינך נס עלי אדמות או הד של הבלתי אפשרי. והנה אני נשארתי למרות השלילה, צל לחיפה והד של פנים שחומות ואלון בגליל</p>

גיאולוגיה / ינאי ישראלי

הָאָרֶץ מְדַבֶּרֶת אֵלֵינוּ בְּגוֹפָהּ, בְּשֵׁפֶת מֵי הַתְּהוֹם הַמְּחַלְחָלִים,
בְּנֵאוֹמוֹ שֶׁל שֵׁיחַ נֶאֱחָז בְּגֵיאַ עִם בּוֹא הַשֶּׁטְפוֹן.
הָאָרֶץ מְקוֹנֶנֶת בָּנוּ אֶת בְּנֵיהָ, הַיְעָרוֹת הַמְּבָרָאִים,
רוּחֹת הַתְּאוּאִים הַרוֹדְפוֹת אֶדְמַת כְּבוֹל כְּבוֹשָׁה.
נִבְכָּה אוֹתָם, כְּשֶׁנֶּעֱפִיל בְּשִׁבְתוֹת אֶל הַטְּרָשִׁים,
מְגִידִים לְבִנֵינוּ עַל הַדְּבֵשׁ וְהַחֶלֶב
וּמְגַנְנִים מְקוֹצֵיו שֶׁל סֶבֶרֶס לֹא מְקַלֵּף.
רַק לְאֲרָנִים נִבּוֹז, זָרִים הֵם בְּקֶרְבָנוּ,
אִירוֹפִים הַשְּׁתֵּלְטוּ עַל כָּל מַה שֶׁהָיָה
חֲשׂוֹף בְּנוֹף.
אָנוּ אוֹהֲבִים אֶת הַצְּמָחִים הַיְלִידִים
הַמְּצֻטְפָּפִים בַּחֲרֹשׁ הַנִּכְחָד, נֶאֱבָקִים אֶל אוֹר,
וְאֵת הַבְּסֻתָּנִים הַנְּטוּשִׁים הַעֲמוּסִים לְעֵיפָה -
כְּשֶׁנֶּעֱבֵר בֵּהֶם נִקַּח רַק חֶפֶן, לְהִשְׁאִיר.
מְמַחִים לְמַעֲיָנוֹת לְנִטְיָפִים וְלְמְדוּרוֹת,
בְּשִׁמּוּרוֹת וּבַחֲרָבוֹת נִהְדָּף מְעֵלֵינוּ
אֶת זְמוּמָה שֶׁל הַהִיסְטוֹרִיָּה
הַרְחַק עַד שַׁחַר הַזְּמַנִּים: פְּעַם הָיָה כָּאֵן יָם
וְעַכְשָׁו מְדַבֵּר בְּצֵל הַגֶּשֶׁם.
בְּאֵהָבָה גְּדוֹלָה נִכְפַּר עַל הָאֵנֶס שֶׁהִשְׁתַּק:
מֵתוֹךְ עֲרוֹתָנוּ יִצְמַחוּ אֱלוֹנֵי תְּבוּרַת אֵיתָנִים,
בֵּין שְׂרִידֵי הַכְּפָרִים נִמְצָא מְאֻבָּנִים, וְלֹא נִבּוֹז.

מתוך: ישראלי, י. (2007). מות מטע האגס. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

חומרי עזר 1 / דף הכנה למחקר אישי

מחקר אישי / דף עזר לבניית תכנית למחקר

על מה אני רוצה לעשות מחקר?

חשב/י על רעיון או מקום שמעניין אותך. נקודות התחלה אפשריות: מקום כלשהו שמעניין ו/או משמעותי לך (למשל: מקום מיושב או לא מיושב, עיר, כפר, מבנה, שכונה, יישוב ישראלי שבנוי על אדמות יישוב פלסטיני ועוד). משפחה כלשהי או איש או אישה מסוימות/ים. תהליך חברתי או היסטורי או פסיכולוגי או תרבותי או...

על אילו שאלות הייתי רוצה שהמחקר יענה? במה מעניין אותי לעסוק?

למשל: מי גר במקום לפני 1948? איך היו החיים במקום הזה? מה קרה שם במהלך 1948 ואחרי המלחמה? מה היו האירועים שהובילו לגירוש התושבים ולהרס המקום? מה היו התהליכים החברתיים/פוליטיים שהובילו למחיקת המקום מהזיכרון והתודעה הישראלית? כדאי לקחת בחשבון שהשאלות עשויות להשתנות תוך כדי תהליך העבודה על המחקר.

תכנון דרך ההצגה: אפשר לחשוב על כמה רעיונות כרגע ולבחור בשלב מאוחר יותר.

למשל: מצגת, חוברת, סרט וידאו, תערוכה, תמונות, סיפור, ציורים, שירים, הצגה, טיול/סיום, פלקט, משחק קופסה/מחשב/קלפים ועוד...

חיפוש חומרים ואמצעים למחקר: איפה המקום שאני רוצה לחקור? האם אפשר להגיע אליו ואיך?

האם יש מפות חדשות וישנות שעשויות לתת לי מידע על המקום? ניתן לחפש מפות (עכשוויות והיסטוריות) למשל ב: מרכז מידע ישראל (מפ"י): www.govmap.gov.il/viewer.asp מפה ומאגר נתונים של עדאלה: www.old-adalah.org/features אתר זכרות/מקומות: www.zochrot.org אטלס ומפות של הגיאוגרף סלמן אבו סיטה מפות היסטוריות אפשר למצוא גם בספריה של עמותת זכרות ובספריות באוניברסיטאות.

ראיונות עם אנשים שיוכלו לספר לי על המקום: בנות/בני משפחה, חברים/ות, שכנים/ות.

מה מידת הקרבה שלהם אלי? איך אני יכול/ה ליצור איתם קשר? איך ארצה לתעד את דבריהם? מה ארצה לשאול אותם?

האם יש תצלומים או סרטים של
ועל המקום, או אפשרות לצלם
שרידים שלו?

תצלומים ניתן גם לחפש באינטרנט. למשל:

בארכיונים: ארכיון התצלומים הלאומי: www.gpo.gov.il

באתרים המתעדים ואוספים מידע על הנכבה:

www.zochrot.org

www.palestineremembered.com

באתרים של צלמים. למשל נגה קדמן, סהר רוחאנה ועוד (המלצות אפשר למצוא
באתר זוכרות).

באתרים של קהילות של יישובים ספציפיים. למשל הכפר ליפתא:

www.liftasociety.org

ספרים לדוגמה:

- אזולאי, א. (2009), אלימות מכוננת 1947-1950: גנאלוגיה חזותית של משטר והפיכת האסון ל"אסון מנקודת מבטם", תל אביב: רסלינג.
- מוריס, ב. (1991), לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל אביב: עם עובד.
- קדמן, נ. (2008), בצדי הדרך ובשולי התודעה: דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948 מהשיח הישראלי, ירושלים: ספרי נובמבר.
- Abu-Sitta, S. (2007), *The Return Journey*, London: Palestine land society.
- Al-Khalidi, W. (1992), *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Washington DC: Institute for Palestine Studies.
- Pappé, I. (2007), *The Ethnic Cleansing of Palestine*, Oxford, England: Oneworld Publication.

אילו ספרים יכולים לתת לי מידע
על המקום/נושא המחקר?

בנוסף ניתן לנסות להגיע לספרים
אחרים העוסקים בהיסטוריה
הרשמית והלא רשמית של המקום,
ולבדוק מה נכתב או נרמז בהם לגבי
ההיסטוריה הפלסטינית.

אפשר להיעזר גם בדף "ספרות
מומלצת" באתר זוכרות וכן ניתן
להתייעץ עם צוות מרכז המידע
בעמותת זוכרות.

nakbainhebrew.org | palestineremembered.com | plands.org
wikipedia.org או he.wikipedia.org | nakba-online.tripod.com | badil.org

מומלץ להיעזר באינטרנט, ובפרט
באתרים הבאים:

מומלץ לבנות תכנית עם שלבי המחקר השונים.

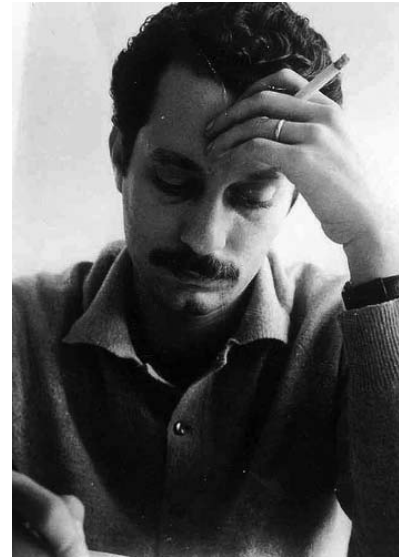
מה הדבר הראשון שאני הולכת
לעשות עכשיו כדי להתחיל/
להמשיך את המחקר?

בהצלחה!

עמותת זוכרות תשמח לקבל עותק של המחקר שלכם למרכז המידע האוסף מחקרים וידע על הנכבה.

אפשר לשלוח את העבודה ל: education@zochrot.org

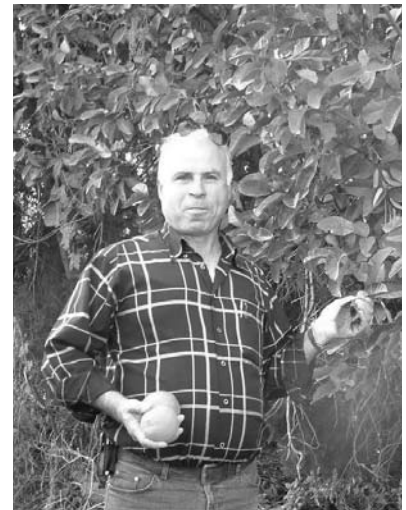
חומרי עזר 1 / רקע על ע'סאן כנפאני (1936-1972)

סופר, מחזאי, עיתונאי ופעיל פלסטיני בארגון "החזית העממית לשחרור פלסטין". נולד בעכו, שם התחנך בבית ספר קתולי. ב-1948 גורש עם משפחתו ללבנון ולאחר מכן לסוריה. לאחר לימודי התיכון קיבל תעודת הוראה מ-UNRWA (סוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם לפליטים הפלסטיניים) ובתוך כך התחיל בלימודי ספרות ערבית באוניברסיטת דמשק, אך סולק מן האוניברסיטה לפני סיום התואר משום שהיה פעיל בתנועות פן-ערביות. מסוריה עבר לכוויית, שבה עבד כמורה וכעיתונאי. בשנת 1961 חזר כנפאני לביירות, שם גברה פעילותו הפוליטית והוא מונה לדובר החזית העממית לשחרור פלסטין. באותה תקופה חל מפנה בתפיסותיו הפוליטיות. דעותיו השתנו מהתפיסה הפן-ערבית למרקסיזם מהפכני. הוא היה לאחד הסופרים הפלסטיניים המרכזיים. הנושאים העיקריים עליהם כתב היו חוויית העקירה, הזרות והגלות של הפליטים הפלסטינים ומאבקם להגדרה עצמית. הספרים שפרסם: "גברים בשמש" (1963), "כל מה שנשאר לכם" (1966), "אום סעד" (1969) וספרו האחרון "השיבה לחיפה" (1969). בנוסף כתב גם מחזות, ביקורות ספרותיות, סיפורים קצרים והיסטוריה פלסטינית. ב-1972 נרצח, ככל הנראה על-ידי המוסד הישראלי, קרוב לודאי שבעקבות הרצח בנמל לוד ב-1972 שבוצע על-ידי לוחמים מהחזית העממית. הסיפור "ארץ התפוזים העצובים" נמצא בתוכניות הלימודים בישראל, אך כמעט ולא נלמד בבתי הספר. ב-2008 עיבד תיאטרון "הקמארי" את "השיבה לחיפה" למחזה. בעקבות זאת התעורר דיון תקשורתי סוער בציבור הישראלי על עצם העלאת הנושא בחברה הישראלית.

מתוך: דראג', פ. (1999), "ע'סאן כנפאני", 50 ל-48, תיאוריה וביקורת 12-13, ירושלים: ון ליר; הערך "ע'סאן כנפאני" מאתר ויקיפדיה: he.wikipedia.org/wiki

חומרי עזר 3 / עדות / אבראהים אבו סנינה

"בשנות החמישים לא היו מכוניות והייתי בא עם אבא שלי בעגלה לכאן מכפר סבא. אבא שלי היה בוכה ואני לא הייתי מבין למה. שאלתי אותו למה הוא בוכה, והוא בכל פעם היה מספר לי סיפור שנכנס לו אבק לעין ודברים כאלה. הוא לא היה מסביר לי על מה שקרה ב-48'. היה לנו בפרדס כמה עצי מנדלנה, שזה משהו דומה לקלמנטינה, שגדלה היטב באדמה החולית כאן. היינו קוטפים והייתי ממלא בחולצה איזה עשרים ואבא התחיל לאכול מהן. אוכל וזורק בהתלהבות הכול. אמר לי 'תביא לי עוד שתיים לאכול', ואמרתי לו שאת אלה אני שומר לאמא. כשגדלתי הבנתי למה הוא לא רצה לקחת לאמא, כדי לא להכאיב לה, שתתחיל לבכות".

אבראהים אבו סנינה, נולד ב-1943 בכפר אג'ליל; מתוך החוברת: "זוכרות את אג'ליל" (2004).

עֵסָאן כְּנַפְאֵנִי / ארץ התפוזים העצובים

כשיצאנו מיפו לעכו, לא היתה בזה כל טרגדיה. היינו כיוצאים מדי שנה לבילוי ימי-חג בעיר אחרת. בעכו עברו עלינו ימים רגילים, שלא היה בהם דבר חורג מן המקובל, ואני אף נהניתי מהם, כי השביתוני מן הלימודים. מכל מקום, רק בליל ההתקפה על עכו החלו הדברים להתחוויר אט-אט. אותו לילה עגום ומר עבר עלינו בין שתיקת הגברים ותפילות הנשים. אני ואתה וכל בני-גילנו היינו קטנים מלהבין את הסיפור מתחילתו ועד סופו, אבל באותו לילה השכלנו להבין דברים הרבה. לעת בוקר, שעה שנסוגו היהודים באימים זועפים, ניצבה משאית גדולה בפתח ביתנו ולתוכה נזרקו בתנועות-ידיים חפוזות וקדחתניות כמה מיטלטלים וכלי-שינה פשוטים. עמדתי שָעוֹן אל קיר הבית העתיק וראיתי את אמך עולה למכוננית. אחר-כך עלתה דודתך, ולבסוף הקטנים. אביך הטיל אותך ואת אחיך על החפצים, ואחר-כך חטף גם אותי מפינתי והרים אותי מעל ראשו כדי להטילני לתוך כלוב-הברזל שעל גג הנהג, שם מצאתי את אחי רִיאָד. עוד לפני שבררתי לי מקום נוח לשבת בו, עקרה המכוננית ממקומה, ועכו האהובה הלכה והסתתרה מעין מאחורי פיתולי הדרכים העולים אל ראש-הנקרה.

יום מעונן היה, וציננה חלפה בגופי. ריאד ישב בשקט רב, רגליו מורמות אל מעקה הכלוב, גבו שֶעוֹן על חפצים שונים, ועיניו תלויות בשמיים. אני שיכלתי ידי על ברכי והסמכתי פני עליהן. שתקתי. מטעי התפוזים חלפו על-פנינו. פחד כוסס בנו. המכוננית טיפסה בנשיפה קשה על-פני העפר הרטוב. אי-משם הדהדו יריות רחוקות, כאילו בירכונו לשלום.

כשהגיחה במרחקים ראש-הנקרה, עמומה באופק הכחול, נעצרה המכוננית. הנשים ירדו מבין המיטלטלים וניגשו אל פלאח שישב ישיבת-קרפדה בצד הכביש וקָלַת-תפוזים לפניו. הן נשאו עימן את התפוזים, וקול יללותיהן הרטיט באוזנינו. אביך ירד מאצל הנהג והושיט ידו לקבל תפוז. הוא התבונן בו באלם, ואחר-כך פרץ בבכי כתינוק.

בראש הנקרה עמדה המכוננית שלנו בין מכוניות רבות אחרות, והגברים מסרו את נשקם לשוטרים שהופקדו שם למטרה זו. בבוא תורנו ראיתי את הרובים והמקלעים נערמים על השולחנות, ואת תור המשאיות חודר לשטחה של לבנון ומתפתל בפיתולי דרכיה, הרחק מארץ התפוזים. אז פרצתי בבכי גם אני. אמך התבוננה בתפוז שבידה. בעיני אביך נצנץ זִינֵן של כל עצי התפוזים שהשאיר ליהודים, כל אותם עצים טובים ובריאים שקנה אחד-אחד. הדמעות זלגו על פניו גם בנוכחות קציני-המשמר.

בהגיענו לצידון, לעת ערב, נעשינו פליטים.

הדרך מלאה אותנו. אביך, הזיקנה קפצה עליו, ונראה כמי שלא טעם תנומה זמן רב. הוא עמד ברחוב מול המיטלטלים המוטלים על הארץ, ואני דימיתי בלבי שלו ניגשתי אליו לומר לו דבר-מה, היה מתפרץ: "יִלְעָן אָבוֹב! יִלְעָן..." שתי קללות אלו נשתקפו בפניו בבהירות. גם אני, הילד שקנה תלמודו בבית-ספר דתי שמרני, פקפקתי אותה שעה אם באמת רוצה האל באושרם של בני-האדם. פקפקתי, אם באמת אל זה שומע כל ורואה כל. התמונות הצבעוניות שחולקו לנו בכנסיית בית-הספר, ואשר הציגו את האל רוכן על ילדים ומחייך אליהם, היו בעיני עתה כאותם שקרים של עסקני בתי-הספר השמרניים הטורחים בקבלת תרומות. לא היו לי ספקות אז, שגם האל, אותו הכרנו בפלסטין, עזב אותנו, ושהוא פליט במקום אחר ואינו מסוגל לכלכל את מעשיו שלו. ידעתי אז שאנו הפליטים, בני-אנוש, הקורסים על המדרכות ומחכים לגורלנו, אנו ורק אנו אחראים למציאת קורת-גג. הכאב החל משחזז את השכל הפעוט והתמים.

הלילה מפחיד. החשיכה שירדה עלינו אט-אט מילאה את לבי אימה. המחשבה על שינה במדרכת הרחוב צימרמה את בשרי. הפחד היה קשוח ואכזר. איש לא היה מוכן לאמץ את לבי, ואני לא הייתי מסוגל לבקש הגנה מאיש. מבטו האילם של אביך החדיר בלבי פחד חדש. התפוז ביד אמך הבעיר אש בראשי. הכל שתקו, נועצים מבטיהם בדרך השחורה ומצפים לגורל שיגיה אי-מזה ויעניק לנו פתרונות לבעיותינו וקורת-גג לראשנו. ואמנם, בא הגורל במפתיע. הוא בא בדמות דודך, שהקדימנו בבואו לעיר.

דודך מעודו לא ייחס חשיבות רבה למידות הטובות, וכשמצא עצמו על המדרכה, כמונו, עקר מלבו כל נטיה למידות אלו. הוא שם פעמיו אל בית שבו מתגוררת משפחה יהודית, ופתח את הדלת. הטיל את חפציו בפנים ונשא אל בני המשפחה את פניו הזועפים. "לכו לפלסטין!" אמר להם בלשון ברורה. אבל הם בודאי לא הלכו לפלסטין, אלא נתייראו מיאושו והתכנסו כולם בחדר אחד, מפנים לו קורת-גג וחצר.

הולכנו דורך אל חדרו, גדש אותנו בין מיטלטליו ובני-ביתו, ואנו השתרענו על הרצפה. התכסינו במעילי הגברים ונמנו את שנתנו. כשהקיצונו בבוקר הסתבר לנו, כי הגברים הוציאו את לילם בישיבה על כסאות. הטרגדיה החלה מדדה לתוך נפשותינו.

בצידון לא שהינו הרבה. חדרו של דודך צר היה מהכיל את מחציתנו, ואף-על-פי-כן שהינו בו שלושה לילות. אמך דיברה על לבו של אביך, שיאות לחפש עבודה כלשהי, או שנשוב אל התפוזים, אבל אביך צעק בחימה והיא נשתתקה. דאגות המשפחה החלו להטרידני. את המשפחה המאושרת והמלוכדת השארנו על האדמות והבתים והחללים.

לא אדע מנין הביא אביך כסף. יודע אני, שהוא מכר את הזהב שקנה לאמך בימים שביקש את אושרה ואת גאוותה בו, אבל זהב זה לא העניק בתמורה דבר העשוי לפתור את בעיותינו. ודאי מצא מקור אחר. האם לזה? האם מכר משהו אחר שנשא עימו, בלי שנוכל לראותו? אינני יודע. אך זוכר אני שעברנו לכפר בסביבות צידון, ושם ישב אביך בגוזזטה הסלעית וחייך בפעם הראשונה. הוא חיכה לחמישה-עשר במאי כדי לשוב בעיקבות הצבאות המנצחים.

אחרי ציפייה מרה, בא החמישה-עשר במאי. בשעה שתיים-עשרה בדיוק, ואני שקוע בשינה, בעט בי אביך וברגלו וקרא בקול צוהל: "קום וראה את כניסת הצבאות הערביים לפלסטין!" קמתי כמטורף. ואז גלשנו כולנו מן הגבעות והחשנו רגלינו היחפות אל הכביש המרוחק כדי קילומטר מן הכפר. מרחוק הבליחו אורות המכוניות העולות אל ראש-הנקרה. הצינה פגעה בנו בהגיענו לכביש, נשימתנו נתקצרה, וצעקות אביך מילאו את עולמנו. הוא רץ אחרי המכוניות כילד וקרא קריאות לחיי החיילים. הוא צעק בקול ניחר, נשימתו חרקה. רצנו לצדו וצעקנו עימו. החיילים הטובים הביטו בנו מתחת לקסדותיהם בקפאון ובאלם. הלחתנו מעייפות, אבל אביך רץ בחמישים שנותיו, שלה מכיסיו גלוליות-טבק וזרקן אל החיילים, קרא לנצחונם, ואנו רצים לצדו כעדר-עיוזים קטן.

לפתע נסתיימה שיירת המכוניות, ואנו שבנו אל הבית באפיסת-כוחות ובנשימה שורקת. אביך החריש, וגם אנו לא היינו מסוגלים לדבר. כאשר נפל עלינו אורה של מכונית עוברת, ראיתי דמעות זולגות על לחייו.

אחר-כך התנהלו הדברים בעצלתיים. ההודעות היטעו אותנו, והמציאות בכל מרירותה תיעתעה בנו. האלם שב מחדש אל הפנים, ואביך לא מלאו לבו לדבר עוד על פלסטין ועל העבר המאושר במטעיו ובבתיו. אנו היינו כתליה של הטרגדיה העצומה, שאפפה את חיינו החדשים; ואנו היינו אותם מקוללים שגילו מהר מאד כי העליה אל ההר השכם בבוקר על-פי הוראותיו נועדה בעצם להסיח את דעתנו מסעודת-הבוקר.

ואז החלו העניינים להסתבך. כל דבר פעוט הבעיר את חמתו. בזכרוני חרוט אותו יום בו ביקש מישהו דבר-מה ממנו, וכיצד קפץ ממקומו והחל מרטיט, כאילו היכהו ברק, ועיניו להטו בפנינו. איזו מחשבה ארוורה מצאה דרכה לראשו, ונדמה היה לו שהוא יכול לשים קץ לצרותיו. הוא הפליט דברים עמומים וסב סביב עצמו. אחר-כך התנפל על תיבה, שהבאנו אותה מעכו, והחל מפזר את כל אשר הכילה, בתנועות עצבניות מפחידות. אמך עמדה על כוונתו והחלה מסלקת אותנו מן החדר ומצווה עלינו לנוס אל ההר. אבל אנו ניצבנו ליד החלון והצמדנו אוזנינו אל תריס-העץ. אחוזי אימה שמענו אותו צועק:

- אהרוג אותם ואהרוג את עצמי! די לי! אני רוצה...

לבסוף נבלע קולו. הצצנו מבעד לחרכי הדלת וראינו אותו מוטל על רצפת החדר, מתנשף בכבדות. הוא בכה בחירוק שיניים, בעוד אמך מצטנפת בפינה ומביטה בו מבעתת.

תחילה לא הבינונו את פשר הדבר, אבל כשראיתי את האקדח השחור מוטל אף הוא לצדו, הבינתי הכל. בהלה תקפה אותי כאילו ראיתי מפלצת פוסעת לקראתי, ופתחתי בריצה אל ההר.

וכשהייתי עולה ומתרחק מן הבית, הרגשתי שתוך-כך אני מתרחק מילדותי. הרגשתי, שחיינו שוב אינם חיים מהנים שאפשר לחיותם בשקט. הבינתי אז, שהדברים הסתבכו עד כדי כך, שלא ניתן עוד לפותרם אלא בעזרת כדור בראשו של כל אחד מאתנו. יש, אפוא, לשקוד על התנהגות טובה והופעה נאה. יש להימנע מבקשת אוכל ולו במחיר רעב. יש לשתוק כאשר האב מדבר, ולנווד בראשנו תוך חיוך אם יאמר: "עלו אל ההר, ואל תשובו לפני הצהריים".

בערב, בדרת החשיכה, חזרתי לבית. אביך היה חולה מאד, ואמך ישבה לידו. עיני כולכם נצנצו כעיני חתולים, ושפתותיכם דברו אלו אל אלו, כמו צלקות של פצע ישן שלא נתאחה די-צורכו.

הייתם מוערמים שם בדוחק, רחוקים מילדותכם, כפי שהייתם רחוקים מארץ התפוזים. זכרתי דבריו של פלאח אשר אמר, כי עצי התפוזים נובלים כאשר מתחלפות הידיים המטפלות בהם.

אביך היה חולה מאד ומוטל במיטתו. אמך בלעה את דמעות הטרגדיה, שלא סרה מעיניה עד היום הזה.

נכנסתי לחדר בחשאי, כמנודה, וכאשר פגע מבטי בפני אביך הקודח מעוצמת חרונו, ראיתי גם את האקדח השחור מונח על השולחן הנמוך, ולידו תפוז.

התפוז היה כבר יבש ומצומק.

תרגום: שמעון בלס

חומרי עזר 1 / שלוש תמונות של חיפה וואדי סליב/ תמונה ימנית
צילום: פרד צ'סניק, ארכיון קק"ל

חומרי עזר 1 / שלוש תמונות של חיפה וואדי סליב/ תמונה שמאלית

צילום: אוסקר טאובר

אנו ממליצות להציג כאן תמונה מתוך ההפגנות בואדי סליב ב 1959.

לצערנו, בשל מגבלות של זכויות יוצרים, לא יכולנו להדפיס את התמונה. אך ניתן ומומלץ למצוא את התמונה הזו באינטרנט. למשל בבלוג "המולטי יקום של אלי אשד" בפוסט: מה באמת קרה בואדי סאליב?

חומרי עזר 1 / שלוש תמונות של חיפה וואדי סליב/ תמונה אמצעית

צילום: מוחמד בדארנה

קטעי קריאה על הנכבה בחיפא ובוואדי סליב

עד 1947 חיו בחיפא כשבעים אלף פלסטינים וכשבעים אלף יהודים. שכונת ואדי סליב, הנמצאת בעיר התחתית של חיפא, החלה נבנית בסוף המאה ה-19, בעקבות בניית מסילת הרכבת מחיפא לדמשק. פועלים רבים הגיעו לעבודה בבניית הרכבת והתיישבו בוואדי סליב. תחילה נבנו בתים בסמוך לוואדי לאוכלוסייה ענייה, ומאוחר יותר נבנו בתי פאר לאוכלוסייה עמידה יותר במעלה הוואדי.

מהחלטת החלוקה בנובמבר 1947 ועד לפברואר 1948 הלכו וגברו הקרבות באזורי התפר בין השכונות הערביות ליהודיות בעיר, והחריף המחסור במצרכי מזון חיוניים. בחודשים הראשונים יצאו את חיפא בעיקר תושבי הארצות הסמוכות וכן תושבים משכונות שונות, ביניהן ואדי סליב, שעקרו לשכונות אחרות בעקבות ירי צלפים, הטלת פצצות והרס בתים, איבוד מקורות הפרנסה וחשש מהמלחמה. חילופי היריות הגיעו לשיאם בפצצה שהטיל האצ"ל בשערי בתי הזיקוק בחיפא, ברצח עובדי זיקוק יהודים על-ידי ערבים כתגובה ובפעולה של "ההגנה" כתגובה בכפר הפלסטיני בלד אלשיח' בדצמבר '48.

להנהגה היהודית היה יתרון ארגוני וצבאי בולט, היא החזיקה בהר הכרמל והייתה לה עדיפות בארגון, בנשק ובציוד, אך שליטתה בעיר לא הייתה מלאה. בעיר מוקמו גם כוחות צבאיים ערביים של הליגה הערבית ושל המופתי. בחודשים הראשונים פעלה ההנהגה הערבית (הוועדה הלאומית הערבית של חיפא בראשותו של רשית אל-חאג' איבראהים והוועד הערבי העליון) למנוע עזיבה, באמצעות צווים והודעות. "הציבור הפלסטיני בעיר החל להרגיש בחולשת מצבו והיו תושבים שהחלו להגר מן העיר. מובן כי לדבר זה הייתה השפעה מדכאת על הנשואים בעיר" (מוחמד נימר אל ח'טיב, חבר הוועדה הלאומית, אצל מוריס, 1991, עמ' 66). התושבים הפלסטינים חשו פגיעים ומבודדים בשל הנתק משאר חלקי הארץ, היות והיהודים חסמו את דרכי הגישה אל העיר. הכוחות הערביים הלא סדירים שדרו את התושבים ויצרו תחושת כאוס בעיר. מוחמד נימר אל ח'טיב סיפר כי הבריטים לא עשו רבות לשמור על הסדר ולהגביר את תחושת הביטחון. עד אפריל יצאו בין עשרים אלף לשלושים אלף תושבים, מרביתם היו בני המעמד הבינוני והעילית.

בבוקר ה-21 באפריל פינו הבריטים את העמדות שהחזיקו בקווי התפר בעיר. מיד התלקחו חילופי אש בין הצדדים, כשכל צד שואף להשתלט על הבניינים שפינו הבריטים. בעקבות ההיערכות המחודשת והפתאומית של הבריטים, הוכנה תוכנית במטה "ההגנה" להשתלטות על חיפא. המבצע נקרא "ביעור חמץ".

האסטרטגיה של הכוחות היהודיים הייתה להפתיע את הצד השני ולגבור עליו במהירות, תוך פגיעה במורל. הכוחות הערביים נכנסו לקרב במורל נמוך, כי סברו שידה של ההגנה על העליונה. הם היו לא מאורגנים ולא מאומנים מספיק וסבלו ממחסור בנשק. במקביל לירי מרגמות וקרבות להשתלטות על השכונות הערביות, "ההגנה" ליבתה את הבהלה במערכת כריזה ושידורי רדיו בערבית שהודיעו

ש"ההגנה" השתלטה על דרכי הגישה לעיר, קראו לתושבים להימנע מסיוע לכוחות הזרים ולהעביר את הנשים, את הילדים ואת הזקנים מחוץ לעיר. בלילה שבין ה-21 ל-22 באפריל החלה מנוסת בהלה של התושבים הפלסטינים לכיוון העיר התחתית וואדי סליב.

הופעתם של הפליטים בוואדי סליב זרעה פחד ובהלה, והשפיעה רבות על שאר התושבים. בבוקר ה-22 באפריל אלפי תושבים פלסטינים נהרו לנמל חיפא ובבהלה חיפשו כל כלי שיט שיוכל אותם לנמל עכו ולחופי לבנון. בתוך המנוסה איבדו חלק את בני משפחותיהם. לעתים נרמסו נשים, זקנים וילדים בתוך הבהלה. כ-15 אלף פלסטינים ברחו מהעיר בשני ימי הקרבות. הוועדה הלאומית הערבית של העיר עסקה בתיאום עזיבתם ההמונית של תושבי העיר הערבים וארגנה את השיירות, כשהיא נעזרת בימים הראשונים בשירותי הצבא הבריטי, במשאיות ובכלי שיט.

באמצע מאי, מבין כ-70 אלף פלסטינים תושבי חיפא, נותרו רק כ-6,000.

ציטוטים של מנהיגים יהודיים על גירוש הפלסטינים מחיפה

"חיפה עומדת במבחן של עם ישראל כולו. זוהי הפעם הראשונה שעם ישראל כבש שטח שהוא צריך להיות אדון לגורל עם אחר הנמצא במיעוט. בעניין זה מופנות עיני כל העולם אלינו. לנו לא נוח שכל ערביי חיפה יעזבו, [...] אבל אלה הרוצים להישאר עלינו לעזור להם שיתאקלמו אצלנו".

יעקב לובליני, מפקד העיר חיפה 27.4.1948 (אצל וייס, 2007, עמ' 32)

"זה דבר מחריד לראות את העיר מתה. [...] מצאתי ליד הנמל ילדים, נשים וזקנים מחכים לדרך יציאה. נכנסתי לבתים, היו בתים שהקפה והפיתות נשאר על השולחן, ולא יכולתי מבלי לראות בעיני שודאי זו הייתה התמונה בהרבה עיירות יהודיות. [...] נתעוררו הרבה שאלות, [...] אם עושים מאמץ להחזיר את הערבים לחיפה או לא. לעת עתה [...] קבענו כללים אחדים, ובתוך זה: לא ניסע לעכו או לנצרת להחזיר את הערבים. לעומת זאת, [...] לא צריכים להתנהג רע עם הערבים [שנשארו בחיפה] כדי שאחרים [שברחו] לא יחזרו. גולדה מאיר 6.5.1948 (אצל מוריס, 1991, עמ' 185).

"עלינו במדרגות, הדיירות בשתי הקומות הראשונות היו נטושות. כשעלינו לקומה השלישית, באה לקראתנו ערביה זקנה, נושאת בדיה חבילות. כשראתה הערביה את גולדה, עמדה מולה ופרצה בבכי. עצרה גולדה, הביטה ודמעוניה זלגו על פניה. עמדו להן שתי הנשים ובכו.

הבטתי בגולדה הבוכייה וכעסתי עליה. [...] בלבי חשבתי: 'אנו נלהבים ומאושרים כי כוחנו על העליונה. הדברנו את הערבים ואפשר להלך בעיר, בלי לחשוש מיריות והתנקשויות וזו עומדת לה ובוכה'."

יעקב לובליני, מפקד העיר חיפה, מאי 1948

מקורות:
 וייס, י. (2007), וואדי סליב: הנוכח והנפקד, ירושלים: ון ליר והקיבוץ המאוחד.
 מוריס ב. (1991), לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים 1947-1949, הל-אביב: עם עובד.

מידע ראשוני על הפליטים ועל זכות השיבה:**- מה היא זכות השיבה?**

זכות השיבה היא למעשה זכותם של פליטים לשוב לביתם ולקבל בחזרה את נכסיהם שהופקעו במהלך או לאחר מלחמה. אדם מוגדר כפליט כל עוד לא הוסכמו והוסדרו פתרון בעיית הפליטות שלו ושיבתו אל ביתו. זכות השיבה עוגנה בחוק הבינלאומי, בהחלטות ובאמנות של האו"ם שקבעו כי יש לפתור את בעיית הפליטים באמצעות הסדר פוליטי, כאשר על המדינה מוטלת האחריות לדאוג לפתרון. הסדרים כאלה נחתמו במקומות רבים בעולם בהם נוצרה אוכלוסיית פליטים במהלך מלחמה, למשל ברואנדה, בגואטמלה, בבוסניה, בקוסובו ועוד.

- מיהם הפליטים הפלסטינים?

אוכלוסיית הפליטים הפלסטינים היא אוכלוסיית הפליטים הוותיקה ביותר מבין אלו המוגדרות כך על-ידי האו"ם. בעיית הפליטים הפלסטינים נוצרה במהלך הנכבה ב-1948.

- איפה מתגוררים כיום הפליטים הפלסטינים?

כיום מתגוררים הפליטים הפלסטינים ברחבי העולם, ומרביתם חיים בירדן, ברצועת עזה, בגדה המערבית, בסוריה, בלבנון, בערב הסעודית, בארצות הברית ובישראל (בארץ אלו הם "העקורים הפנימיים" - פליטים פלסטינים שנותרו בתוך תחומי מדינת ישראל). חלק מהם עדיין חי במחנות פליטים בירדן, בסוריה, בלבנון, ברצועת עזה ובגדה המערבית.

החלטות הנוגעות לשיבת הפליטים הפלסטינים

קטע קריאה 1

חודש מרץ 1948. מלחמת אזרחים בין תושבי הארץ היהודים לערבים מתרחשת כבר כמה חודשים, מלחמה מתמשכת ושוחקת. בחודש זה נראה כי יותר ויותר הפסדים נרשמים לצד היהודי, הפסדים שמובילים לתחושה הולכת וגוברת של חרדה קיומית בקרב המיעוט היהודי בארץ - אז שלישי מתושבי פלסטין המנדטורית. ההנהגה הציונית מחליטה על שינוי אסטרטגיה בלחימה ומקבלת את תוכנית ד', שמסמנת את המעבר ממדיניות של הגנה להתקפה. חלק מסעיפי התוכנית מאשרים גירוש תושבים פלסטינים והרס בתייהם. גירוש פלסטינים מתחיל ממרץ 1948.

במאי 1948 מכריזה החברה היהודית בפלסטין על הקמת מדינה יהודית. אחרי החמישה-עשר במאי מתנהלת הלחימה בין צה"ל לבין צבאות ערב, ובמקביל ממשיך גירוש הפלסטינים. המלחמה מסתיימת ב-1949 עם הצלחות לצד הישראלי: גבולות עדיפים על תוכנית החלוקה ומיעוט פלסטיני בתוך גבולותיה. כ-800 אלף תושבים פלסטינים נאלצו לעזוב את בתייהם. תוך כדי המלחמה החל דיון על השאלה האם לאפשר את חזרתם של הפלסטינים. בין חברי הממשלה היו עמדות שונות: חלק קראו לחזרת הפליטים (למשל נציגי מפלגת מפ"ם) וחלק התנגדו לכך (למשל, ראש הממשלה דוד בן גוריון ושר החוץ משה שרת). במקביל הלך וגבר לחץ בינלאומי על ממשלת ישראל להביא לחזרת הפליטים לבתייהם.

זמן קצר אחרי הכרזת המדינה, בשישה-עשר ביוני 1948, מתכנסת הממשלה החדשה, ולמרות חילוקי הדעות מקבלת את ההחלטה שלא לאפשר לפליטים הפלסטינים לשוב - או כדברי שר החוץ שרת: "הם אינם חוזרים". בתקופה זו מתחילה להירקם מדיניות מניעת השיבה של מדינת ישראל. את המדיניות הוציאו לפועל גופים שונים של הממסד, והיא כללה:

(1) "הרס יישובים ככל שניתן במהלך מבצעים צבאיים.

(2) מניעת כל עיבוד אדמה על-ידם [...]

(3) יישוב יהודים במספר כפרים ועיירות כדי שלא ייווצר ואקום

(4) חקיקת חוקים

(5) הסברה"

מתוך תזכיר של יוסף וייץ לבן גוריון, "טרנספר בדיעבד, סכמה לפתרון שאלת הערבים במדינת ישראל". חמישה ביוני 1948 (אצל: מוריס, 1991).

במהלך המלחמה ובשנים הראשונות לאחריה ניסו פלסטינים רבים לחזור לכפרם. בציבור הישראלי הם כונו "מסתננים", והפקודות הצבאיות נגדם היו ברורות: יש למנוע בכל דרך את שובם. הם נורו וגורשו אל מעבר לגבול. גם בשנים שלאחר המלחמה המשיכה המדינה בהרס יישובים ובתים פלסטיניים. בשנות החמישים נחקק "חוק נכסי נפקדים" שהעביר לרשות המדינה את נכסי הפליטים, אלו שנשארו בגבולות ישראל ואלו שהיו מחוצה להם. חלק מאדמותיהם ניתנו לתושבים ישראלים, למגורים או לחקלאות, חלקם הוסב כפארקים לאומיים ועל חלק מהכפרים ניטעו יערות.

מתוך: מוריס ב. (1991). לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים 1947-1949. תל-אביב: עם עובד.

פריד, ש. (2003). "הם אינם חוזרים" התגבשות מדיניות החוץ הישראלית באשר לפתרונות האפשריים לבעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1956: מהחלטת החלוקה ועד מלחמת סיני, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב.

קטע קריאה 2

החלטת האו"ם 194

באחד-עשר בדצמבר 1948 התקבלה החלטה באו"ם בנוגע לנושאים שונים הקשורים למצב בפלסטין-ארץ ישראל. החלטה זו עסקה בהקמת ועדת פיוס של האו"ם, בהגנה על מקומות קדושים, במעמדה של ירושלים, ועוד; אך עיקר פרסומה בא בעקבות הפסקה שהתייחסה לנושא הפליטים (סעיף 11 - ראו להלן). פסקה זו משמשת בסיס לתביעה הבינלאומית והפלסטינית לממש את זכות השיבה הפלסטינית.

סעיף 11 של החלטה 194 אומר:

" [...] הפליטים אשר ברצונם לשוב לבתיהם ולחיות בשלום עם שכניהם יורשו לעשות זאת במועד המוקדם ביותר האפשרי מבחינה מעשית. בעבור רכושם של אלה אשר יעדיפו לא לעשות כן, או רכוש שנפגע או אבד, ישולמו פיצויים לפי עקרונות המשפט הבינלאומי. [...] על ועדת הפיוס לסייע לשיבתם למולדת [repatriation], ליישובם מחדש, לשיקומם הכלכלי והחברתי של הפליטים וכן לתשלום הפיצויים [...]".

החלטה זו שבה ומאשררת במועצת האו"ם מדי שנה. ישראל קיבלה על עצמה יישום החלטה זו כשהתקבלה כחברה באו"ם (החלטה 273 של האספה הכללית של האו"ם, 11.5.1949).

ניתן לקרוא את ההחלטה כולה באתר האינטרנט של האו"ם, בכתובת:
<http://domino.un.org/unispal.nsf/0/c758572b78d1cd0085256bcf0077e51a?OpenDocument>

סג'יד

את יום השישי הזה אני לעולם לא אשכח. עג'ור הייתה יפה יותר משדמייתי. למזל, הייתי ממתח לגל שש-עשרה ויכלתי לבקר בעג'ור. התגעגעתי למשפחה שלי. רציתי שהם יהיו אתי בדעי החוא שם.

אמג'ד

קטפתי כמה ספרסים ואכלתי. הם היו מעיזים יותר מהספרסים שאי פעם אכלתי במחנה עאזיד. קוצים נמקעו לי בדיים. שפשפתי אותן באדמה כמו שלמדה אותי סבתא שלי, לחוריד את הקוצים. זה עבד!

אתמר

זו הייתה הפעם הראשונה שראיתי את ולגיה המקורי. הביקור העיר רגשות רדומים וחזק את הקווד שלי ואת האמונה שישונו. שתיתי מים מעין אלהאניה, משם גם סבא שלי שנה פעם. אכלתי מעין התאנה המרל ששתלל אבות אבותיי. [...] אני אף פעם לא אשכח את זה. מילאני בקבוק מים ונתתי אותו לסבא שלי, אבר פחמי. הוא התרגש מאוד בעצמי וחשכתי, איד יכל סבא לסבול את כל הכאב הזה, להיות פליט במחנה שנומצא רק המישה קולומטר מאלהאניה?

סברין

קטפתי רימונים בשביל אבא שלי וענף של עץ זית לאמא. החלטתי לחרוט את השם שלי על גזע עץ זית גדול. מצאתי ענף דק ויבש והתחלתי לכתוב. כתבתי את האות הראשונה והחלטתי להפסיק. אם אשאיר את השם שלי לא שלם ארצה לחזור שוב לבית מחסיר. אבל מתי אוכל שוב לשוב?

אמאני

צילמתי את העצים, עצי זית ורימון, ואת הסברסים, את ההריסות, ואת הבית היחיד שעדיין נמצא שם. רציתי שההורים שלי יהיו איתי והסבים והסבתות. לפני שעזבתי הרמתי כמה צמחים למזכרת. שאלתי את עצמי אם באמת אני צריכה חפצים כדי לזכור את הכפר שלי. תעודת הזהות שלי פלסטינית בדיוק כמו שלמחסיר נשמה פלסטינית.

ציטוטים של פלסטינים על זכות השיבה

"נושא הפליטים הוא החשוב ביותר עבור העם הפלסטיני. הוא קדוש יותר משאלת ירושלים, ואם שאלת שיבת הפליטים מ-1948 לאדמתם ולרכושם לא תיפתר, השאלה הפלסטינית לא תמצא את פתרונה לעולם. אנו פונים עכשיו בבקשה לנציגים הפלסטינים, לנציגים הערבים ולמדינות הערביות, שלא יעשו מניפולציה בשאלת הפליטים. אין כל תחליף לשיבה לפלסטין - לא קבלת פיצויים, לא הישארותנו כאן ולא יישובנו-מחדש. כמו כן אנו מסרבים לכל נושא ההגירה מכאן. אין כל תחליף לשיבה".

מוחמד נופל, ספוריה, נפת נצרת. כיום גר במחנה הפליטים עין אלח'לווה, לבנון.

"יש חמישה מיליון פליטים פלסטינים בגולה שאינם רחוקים מארצם (רובם חיים בארצות שכנות למולדת). הם עזבו וחשבו שיחזרו כאשר תסתיים המלחמה לאחר שבועיים או שלושה. אך השבועיים התארכו ליותר מחמישים שנה. יותר משמונים אחוז מהפלסטינים עודם חיים באזור, עובדה המדברת בעד עצמה. היא מהווה למעשה את משאל העם הגדול ביותר המאשר כי הפליטים מעדיפים את זכות השיבה על פני כל פתרון אחר".

איסמאעיל אבו השאש, עראק אלמנשיה, נפת עזה. כיום גר בגדה המערבית.

"אנו מדברים על זכות השיבה לפני שאנו מדברים על פיצויים ועל דברים הקשורים בהם. עלינו לדבר על כך באופן אמוציונלי ויותר מכך, עלינו לדבר על זכות השיבה כחלק מהזהות הפלסטינית והקיום הפלסטיני. זאת היא נקודת המוצא. אל תנסו למחוק את הזיכרון שלנו על-ידי העמדת פנים שאנחנו מתחילים רק מכאן ועכשיו. אנו חוויונו הרבה כאב וסבל במשך תקופה ארוכה".

עיסא קראקע, אלבקעה, ירושלים. כיום גר במחנה הפליטים עאידה, בית לחם.

"מחנות הפליטים נקראו [בתחילה] מקום מקלט ועד היום כך מכנים אותם הפליטים. הם ימשיכו לראות בהם מקום מקלט עד שנשיג את זכותנו לשוב. אני דבק במולדתי שאין לה תחליף. הזכות הזו עוברת מדור לדור. לכן אני מלמד את ילדי את הגאוגרפיה ואת ההיסטוריה של פלסטין ומעודד אותם לחזור ולבקר בכפר המוצא שלהם".

ח'אלד מנסור, אם אלזינאת, נפת חיפא. כיום גר בשכם.

"אסור לנו לחזור על טעותם של הישראלים ולהפוך את קיומנו בארצנו לתלוי באי-קיומו של העם שכבר חי שם. הישראלים או היהודים חשבו שקיומם על אדמת פלסטין פירושו אי-קיומו של האחר. אנו איננו חושבים כך. אנו רוצים את זכות השיבה כתביעת זכאות אינדיווידואלית וקולקטיבית על האדמה שממנה גורשנו. איננו רוצים לומר להם לעזוב וכך איננו שואפים לפצל את מדינתם".

איסמאעיל אבו השאש, עראק אלמנשיה, נפת עזה. כיום גר בגדה המערבית.

"המצב של אלה מאתנו [הפליטים] החיים בשטחים של 1948 הוא שונה, מפני שאנחנו נחשבים לאזרחי מדינת ישראל ונושאים תעודת זהות ישראלית. כאזרחי המדינה אנחנו דורשים ממשלת ישראל להכיר בזכותנו לחזור לכפרים שלנו. זכות השיבה מגיעה לכל אחד, בין אם הוא בגולה או בישראל. באשר לנו, האנשים "כפנים", לעולם לא נוותר על זכות השיבה. אנחנו גם דורשים פיצויים על אבדן הרכוש שלנו והנזקים שנגרמו לו, בדיוק כפי שמקובל בכל מקום אחר בעולם. ממשלת ישראל דורשת פיצויים לגבי אירועים שחלו בזמן מלחמת העולם השנייה ואפילו לפני

כן. האם לא מגיעה לפלסטינים אותה זכות?"
סלימאן פחמאוי, אם אלזינאת, נפת חיפא. כיום גר בישראל.

"לעתים קרובות אנחנו שומעים את הטענה האומרת שאי אפשר להחזיר את השעון לאחור. מה שקרה ב-1948 הוא היסטוריה. אין דרך לחזור אל העבר, אך משמעות זכות השיבה עבור הפליטים אינה חזרה לאחור בזמן. הם עצמם תופסים את העובדה הכואבת שלא ניתן לחזור לחיים שהיו לפני מלחמת 1948. השיבה בעיניהם מתייחסת לעתיד, לתחילתם של חיים חדשים.

אינכם יכולים לתאר לעצמכם מה זה להיות פליט כל ימי חיך. אינכם יכולים לתאר לעצמכם את ההרגשה שתמשיך להיות פליט גם בעתיד ושגם ילדיך יהיו פליטים. אינכם יכולים לתאר לעצמכם את ההרגשה הזו ועד כמה היא משפיעה עליך כבן אדם".
היפא' ג'מאל, חיפא. כיום גרה בלבנון.

"[...] הדור הצעיר תופס את זכות השיבה בצורה הרבה יותר מעשית. למשל, בשנת 1998 ביקרה עיתונאית של הסי.אן.אן. במחנה הפליטים ירמוכ בסוריה, ואני ליוויתי אותה לפגישות עם ילדים הלומדים בבית ספר יסודי ובתיכון. היא שאלה אותם מה הם חושבים על עתידם ומדוע הם רוצים לשוב. היא הופתעה לשמוע מהם כי "עלינו לשוב על מנת להיות שוב בני אדם, לחזור למולדתנו ולחיות חיים רגילים כמו בני אדם אחרים".
אחמד מועד, ספוריה, נפת נצרת. כיום גר בדמשק.

"בניגוד לטענת הישראלים, אני רוצה לחיות במולדתי בשלום עם הישראלים. כאשר אני אומר שברצוני לשוב לפלסטין אני לא מתכוון לנישום זכות השיבה בכוח הזרוע אלא רק באמצעים של שלום. אינני דורש [הקמת] מדינה פלסטינית בתוך ישראל, כי המדינה הפלסטינית תקום בגדה המערבית, ברצועת עזה ובירושלים. השיבה תהיה הזדמנות היסטורית לישראל, כי פירושה שיבה תחת ריבונות ישראלית ולכן היא אינה מהווה איום לביטחונה של ישראל".

עיסא אלעזה, תל אלסאפי, נפת חברון. כיום גר בגדה המערבית.

"הפליטים מרגישים שכל מה שהם עושים עכשיו והמקום בו הם גרים - זמניים בלבד. כי אלה הם תוצאת היותם פליטים. זה כאילו אתה חי כאן אבל מתחת לסף ההכרה אתה נמצא במקום אחר. אתה מרגיש שזו לא מולדתך, זה לא המקום אליו אתה שייך, שיש מקום אחר שנלקח ממך ב-1948 ושאליו אתה שייך. כך, בסופו של דבר, אנשים חושבים שכאן זה רק מקום שבו הם שוהים באופן זמני וכל מה שהם עושים נעשה לאור זכות השיבה והחזרה למולדתם".

אמל ג'אדו, אלמאלחה, נפת ירושלים. כיום גרה במחנה עאידה, בית לחם.

חומרי עזר 5 / לדיון בפעילות המשך

טקסטים לדיון בנושא: "הלנצח מלחמה?"

1. משה דיין:

"אתמול עם בוקר נרצח רועי. השקט של בוקר האביב סינוורו, ולא ראה את האורבים לנפשו על קו התלם.

אל נא נטיח היום האשמות על הרוצחים. מה לנו כי נטען על שנאתם העזה אלינו? שמונה שנים הנם יושבים במחנות הפליטים אשר בעזה, ולמול עיניהם אנו הופכים לנו לנחלה את האדמה והכפרים כם ישבו הם ואבותיהם.

לא מהערכים אשר בעזה, כי אם מעצמנו נבקש את דמו של רועי. איך עצמנו עינינו מלהסתכל נכוחה בגורלנו ומלראות את ייעוד דורנו במלוא אכזריותו? הנשכח מאתנו כי קבוצת נערים זו, היושבת בנחל עוז, נושאת על כתפיה את שערי עזה הכבדים? [...]

את חשבוננו עם עצמנו נעשה היום. דור התנחלות אנו, ובלי כובע הפלדה ולוע התותח לא נוכל לטעת עץ ולבנות בית. אל נירתע מלראות את המשטמה המלבה וממלאת חיי מאות אלפים ערבים היושבים סביבנו. אל נסב את עינינו פן תיחלש ידנו. זו גזרת דורנו. זו ברירת חיינו - להיות נכונים וחמושים, חזקים ונוקשים, או כי תישטמ החרב מאגרופנו וייכרתו חיינו. [...]"

מתוך נאום הספר בהלווייתו של רועי רוטברג, 30.4.1956

2. הסכם דייטון: מה ניתן ללמוד מפתרון בעיית הפליטים בבוסניה

התפרקות יוגוסלביה החלה ביוני 1991, כאשר סלובניה וקרואטיה הכריזו עצמאות, וגרמו בכך למשבר הפליטים החמור ביותר באירופה מאז מלחמת העולם השנייה. המלחמה התפשטה לבוסניה-הרצגובינה ב-1992. היא הסתיימה ב-1995 במסגרת הסכמי שלום. ההסכמים התייחסו לשיבת הפליטים לבתיהם, לקבלת אזרחות במקומותיהם החדשים ולקבלת פיצויים על רכושם.

במלחמה ביוגוסלביה התרחשו טיהורים אתניים של הקבוצות האתניות המעורבות בקונפליקט האלים שם. בבוסניה-הרצגובינה היו 50% בוסנים-מוסלמים, 35% סרבים ו-15% קרואטים. כמיליון וחצי אנשים משלוש הקבוצות גורשו או ברחו במלחמה. לאחר הטיהורים האתניים נוצרו אזורים חד-אתניים או טהורים מבחינה אתנית.

לאחר עזיבת הפליטים קבעה הממשלה חוק לפיו רכוש שבעליו לא נמצא בו למעלה משלושים יום יופקע בשל העובדה כי בעל הרכוש נפקד. תוך כדי המלחמה, אנשים רבים תפסו את הרכוש שנותר פנוי, אך בסופו של דבר רק לחמישה עד עשרה אחוזים מהם ניתן אישור על כך מהמדינה.

בסיום המלחמה, לפליטים לא הייתה כל מניעה חוקית לחזור לבתיהם או לאזורים בהם חיו לפני המלחמה, אך הם חששו שהסביבה באזור המקור תתנכל להם.

עם זאת, גם אם העקורים היו באזור המאוכלס בחברי הקבוצה האתנית שלהם, הם סבלו בו מסטיגמה שלילית.

הסכם דייטון היה ההסכם שהסדיר את זכות השיבה של הפליטים. אחד הסעיפים בו קבע כי כל פליט רשאי לחזור למקום מגוריו מלפני המלחמה ולקבל את רכושו מחדש. ההסכם קבע במפורש כי לא חשובה הסיבה לעזיבת הפליט את ביתו או רכושו; זאת מכיוון שרבים מתופסי הרכוש החדשים טענו שהפליטים פשוט עזבו מרצונם ולכן איבדו את זכויותיהם על רכושם. על-פי ההסכם, כל פליט יכול לפנות אל משרדי הממשלה ולתבוע הכרה ברכושו או בזכותו לקבל פיצויים אם רכושו אבד. כרבע מהבתים נהרסו ורבים נוספים ניזוקו קשה, ושאלת הפיצויים נעשתה מורכבת. קביעת גובה הפיצויים הייתה קשה כי לא היה לגמרי ברור האם יש לחשב את ערך הרכוש בזמן שאבד לבעליו או בזמן שהושב לו. בנוסף, הליך החזרת הרכוש לבעליו היה הליך מנהלי ולא שיפוטי, לעומת ההליך לקבלת פיצוי שכרוך בתביעה משפטית. לאחר פנייתו של הפליט להשבת הרכוש התנהלה חקירה והתקבלה החלטה בזמן קצר למדי. לא הייתה בעיה ממשית להוכיח בעלות קודמת מפני שמדובר היה על עזיבת רכוש בשנות התשעים של המאה העשרים, ולכן הרישום היה מדויק ושמור היטב.

עד כה קיבלו חזרה את רכושם כשבעים אחוז מהפליטים, אך קשה לדעת כמה בדיוק שבו בפועל. רבים מאוד מכרו את רכושם, את בתיהם וכו', ולא שבו רבים כבר החלו חיים חדשים במקום אחר והיו גם שחששו לחזור לאזור שבו יהיו מיעוט אתני. אבל מעטים וויתרו לחלוטין על הזכות להחזרת הרכוש או לקבלת פיצויים. לפי נתונים שונים, עד שנת 2000 שבו פחות משליש מעקורי המלחמה (650 אלף פליטים ופליטים פנימיים).

בנוסף לפעולות אלה מתקיימות כיום גם פעולות לשיקום פליטים במקומות המגורים החדשים. כל הפרויקטים האלה ממומנים על-ידי הקהילה הבינלאומית, בעיקר ארצות הברית. העברת הכספים מותנית בהחזרת פליטים ובשיקומם, כלומר בביצוע הסכם דייטון. עם זאת ברור שלעולם לא יהיה מספיק כסף לבנות מחדש את כל הבתים הדרושים. בשנתיים הראשונות לאחר ההסכם, למשל, לא חזרו כלל פליטים בגלל הפחד, אבל עכשיו המצב הולך ומשתנה; זאת גם בזכות הקמפיין הרחב בנושא זכויות רכוש ומגורים שממנת הקהילה הבינלאומית.

בבוסניה לא מתקיימים צעדי פיוס של ממש בין הצדדים. הפליטים התעקשו ולא ויתרו על זכות השיבה, כלומר על זכותם העקרונית לחזור ולקבל חזרה את רכושם. זאת גם אם ידעו מראש שלא כולם יחזרו. הזכות לחזור הייתה עבורם לזכות אישית שאין סמכות שיכולה לוותר עליה בשמם.

בדרום אפריקה הונהג שלטון אפרטהייד (Apartheid) הוא הפרדה בשפת האפריקאנס) מ-1948 עד 1994. שלטון זה התבסס על עקרונות של הפרדה גזעית בין לבנים, שחורים ו"צבעוניים", תוך מתן זכויות יתר למיעוט הלבן. מהמאה ה-17 החלו להתיישב בדרום אפריקה מתיישבים לבנים מאירופה, בעיקר מהולנד, גרמניה וצרפת, שכוננו מאוחר יותר "אפריקאנרים". במהלך המאה ה-19 נכבשו בהדרגה שטחי דרום יבשת אפריקה על-ידי האימפריה הבריטית. ב-1910 דרום אפריקה קיבלה עצמאות כחלק מחבר העמים הבריטי, תוך כדי מתיחות ועוינות בין שתי קבוצות המתיישבים: האפריקאנרים הוותיקים יותר, והבריטים החדשים. תושבי המדינה השחורים, שהיוו רוב, נחשבו נחותים כחלק ממערך היחסים הקולוניאלי, וההתייחסות אליהם הייתה מפלה, מתנשאת ומנצלת מצד שתי קבוצות המתיישבים.

האפרטהייד כמדיניות רשמית החל עם עלייתה לשלטון של "המפלגה הלאומית", מפלגת הימין-הלאומנית של האפריקאנרים, שמטרתה הייתה להמשיך ולשמר את השלטון הלבן במדינה. מדיניות זו התפתחה למערכת של חוקים ותקנות שהשאירו בידי המיעוט הלבן את השליטה בפוליטיקה, בכלכלה, בחופש התנועה, בחברה, בעבודה ועוד. לצד חוקים אלו התפתחה מערכת ענישה מחמירה שכללה מעצר מנהיגי אופוזיציה, שיטור ברוטלי ופיזור הפגנות מחאה באש חיה. במהלך שנות המשטר היו התארגנויות של ארגונים שונים למאבק על זכויות השחורים. בתחילה היה זה בעיקר מאבק באמצעים פוליטיים ותקשורתיים שהטיף לאי-אלימות, אך משנות השישים תפס המאבק קו מיליטנטי יותר ופעולותיו כללו גם פעולות מיליטריסטיות וחבלה. השלטונות הוציאו את ארגוני ההתנגדות מחוץ לחוק ועסקו בציד מנהיגיהם ופעיליהם. כוחות הביטחון והמשטרה במדינה גויסו לטובת המאבק בהתנגדות. פעילי ההתנגדות נעצרו במעצרים מנהליים ארוכים ללא משפט, חשודים נחקרו באלימות ובעינויים וחלקם נרצחו בחקירה. טיוח ובידוד ראיות היו חלק שגרתי מפעילות כוחות החוק והביטחון. גם פעילי ארגוני ההתנגדות הפרו זכויות אדם במאבק, תוך שימוש ברצח, אימים, טרור והוצאה להורג של חשודים בשיתוף פעולה. משנות השמונים החלה מדיניות האפרטהייד לזכות בגינויים הולכים וגוברים מצד הקהילה הבינלאומית, שהחריפו לכדי סנקציות וחרם כלכלי מצד מדינות רבות.

ב-1990 הכריז נשיא המדינה דה קלארק שמדיניות האפרטהייד נכשלה, ובהדרגה ביטל את חוקיה. הוא התיר את פעילות מפלגת הקונגרס האפריקאי (ANC) ותנועות פוליטיות אחרות, ושחרר מכלאו את מנהיג ה-ANC נלסון מנדלה (שהיה כלוא במשך 27 שנים). הוא פתח במגעים עם מנדלה והוביל לקיום בחירות רב-גזעיות ראשונות במדינה ב-1994.

במעבר משלטון דיכוי למשטר דמוקרטי עלה צורך להתמודד עם העבר על

כל עוולותיו ופשעיו. המתחים והכעסים היו עצומים, ולצורך שחרור ובנייה של חברה צודקת הוקמו ועדות אמת ופיוס (TRC), שנשענו על מסורות נוצריות של וידוי וסליחה ועל מסורות אפריקאיות של אובונטו (שמשמעה אנושיות). תפקיד הוועדות היה לבחון את הפרות זכויות האדם והסיבות שהובילו לכך, ולקדם את שיקום הכבוד של הקורבנות - בין היתר בכך שיכלו להעיד ולקבל הכרה על סבלם. תפקיד נוסף וחשוב של הוועדות היה להמליץ על פיצויים לקורבנות ועל חנינה למבצעים, במידה שאמרו את כל האמת והוכיחו כי המעשה נעשה ממניעים פוליטיים. עבודת הוועדות נמשכה כשלוש שנים, והן גבו עדויות מ-23 אלף קורבנות ועדים, שאלפיים מהם הופיעו בדיונים פומביים. הסיקור התקשורתי היה אינטנסיבי ולרוב יומיומי.

חנינה ניתנה רק למי שהתוודו באופן מלא על מעורבותם בפשעי עבר והוכיחו שהמוטיבציה לביצועם הייתה פוליטית, ולא למי שביצע פשעים לצורך רווח אישי או מתוך זדון. מתוך 7,116 בקשות חנינה שהוגשו, התקבלו על-ידי הוועדות רק 1,167. מי שלא הוענקה לו חנינה או שבחר לא להגיש בקשה לחנינה יכל לעמוד לדין פלילי, אם נאספו נגדו מספיק ראיות. למרות ניסיונות של מערכת המשפט והוועדות לעודד מבצעי פשעים בדרג גבוה להגיש בקשות, בחרו רבים מהם לקחת את הסיכון ולא פנו לבקשת החנינה - סיכון שהתברר כמשתלם, כי נערכו רק מעט משפטים פליליים.

הדו"ח הסופי של הוועדות הוגש באוקטובר 1998 והצית מחלוקת קשה, כולל ניסיון של מפלגות השלטון הנוכחי והקודם למנוע את פרסומו. בסופו של דבר, לוועדות לא היו "שיניים" מבחינה משפטית או השפעה על מדיניות השלטון, אך הן היו אפקטיביות כמובילות שינוי חברתי סביב נושאים של צדק ופיוס, והן עוררו עניין רב ברחבי העולם.

מקורות:

פרימן, מ. והיינר, ב.פ. חקר מקרה: ועדות האמת של דרום אפריקה ושל גואטמלה, המרכז הבינלאומי לצדק מעברי.
 שגב, ת. (2002). "הזמן השחור", עיתון הארץ, 26.3.02.
 Van Zyl, P. (1999). "Dilemmas of Transitional Justice: The Case of South Africa's Truth and Reconciliation Commission", Journal of International Affairs, Spring, p.654.

שאלות לעבודה בקבוצות קטנות לאחר הצפייה בסרט "מסע לילי ארוך אל תוך היום"

אריק טיילור

השוטר שרצח את פורט קלטה:
 מה הביא אותו לוועדות?
 מה תפקידי הוועדות לדעתו ומה
 היו ציפיותיו מהוועדות?
 האם קרה לו משהו בעקבות
 השימוע?

הארכיבישוף דזמונד טוטו
 יו"ר ועדות האמת והפיוס,
 גלנדה וילדסצ'אט - חברת אחת
 הוועדות:
 מה הן מטרת הוועדות לדעתם?
 מהם העקרונות המנחים של
 פעולת הוועדות בעיניהם?
 מה לדעתם משמעות המונח
 פיוס?

נומונדה קלטה וניאמקה גוניווה
 אלמנות הנרצחים פורט קלטה
 ומתיו גוניווה:
 מה הביא אותן לוועדות?
 מהם תפקידי הוועדות לדעתן?
 מה קורה להן במהלך פעילות
 הוועדות בנוגע לרצח בעליהם?
 מה הן חושבות על מחילה
 ופיוס?

ג'אן טרנר
 עיתונאית שסיקרה את ועדות
 האמת והפיוס:
 מה הביא אותה לסקר את
 הוועדות? מהם לדעתה תפקידי
 הוועדות?
 מה לדעתה משמעות המונח
 פיוס?

